

T.C.
ORDU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇALIŞMA EKONOMİSİ VE ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ ANABİLİM DALI

TÜRKİYE'DE TARIMSAL ÜRETİCİ KOOPERATİFÇİLİĞİ:
ÇAY ÖRNEĞİ ÜZERİNDEN BİR ANALİZ

BETÜL ERGÜN

DANIŞMAN

Doç. Dr. Çağatay Edgücan ŞAHİN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ORDU 2019

ÖĞRENCİ BEYAN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak savunduğum “Türkiye’de Tarımsal Üretici Kooperatifçiliği: Çay Örneği Üzerinden Bir Analiz” adlı çalışmamın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmadan yazıldığını ve yararlandığım kaynakların “Kaynakça” bölümünde gösterilenlerden farklı olmadığını, belirtilen kaynaklara atıf yapılarak yararlandığımı belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

14/ 06 / 2019

Betül ERGÜN

17530500006

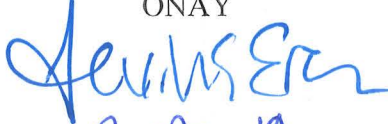

JÜRİ ÜYELERİ ONAY SAYFASI

Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi Betül ERGÜN'ün hazırladığı "Türkiye'de Tarımsal Üretici Kooperatifçiliği: Çay Örneği Üzerinden Bir Analiz" başlıklı tez 14/06/2019 tarihinde aşağıda imzaları olan jüri tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

	Adı-Soyadı	Üniversite	İmza
Başkan :	Doç. Dr. Çağatay Edgücan ŞAHİN	Ordu Üniversitesi	
Jüri Üyeleri :	Prof. Dr. Gürol ÖZCÜRE	Ordu Üniversitesi	
	Dr. Öğr. Üyesi Yeliz SARIÖZ GÖKTEN	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi	

ONAY

17.07.2019

Dr. Öğr. Üyesi Seçkin EVCİM

Enstitü Müdürü V. y.

TEŞEKKÜR

Tez konumun ve çalışma yönteminin belirlenmesi, çalışmanın yürütülmesi, kaynak temini ve alan araştırmasında desteği ile yoluma ışık tutan, tezimin ortaya çıkmasında çok büyük katkısı olan danışman hocam Sayın Doç. Dr. Çağatay Edgücan ŞAHİN'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Yüksek lisans ders dönemimdeki katkılarından ötürü Sayın Prof. Dr. Gürol ÖZCÜRE, Sayın Doç. Dr. Sebiha KABLAY, Sayın Dr. Öğr. Üyesi Nihan CİĞERCİ ULUKAN ve Sayın Dr. Öğr. Üyesi Umut ULUKAN hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca yoğun çalışmalarım sırasında büyük bir hassasiyetle sabır gösteren annem Nesrin ÖNER'e, manevi destekleri için babam Emin ERGÜN'e ve kardeşim Nurun YILDIZ'a, kaynakça ve alan araştırmaları için yaptığım seyahatlerde yardımlarını esirgemeyen arkadaşlarım Özge DURMUŞ, Anıl DURMUŞ ve Simge BİLGİÇ'e, son olarak bana her zaman büyük bir sabırla destek olan Ordu Üniversitesi Çalışma Ekonomisi Yüksek Lisans programı sınıf arkadaşım Eray AL'a teşekkür ederim.

Ayrıca bu uzun süreçte bana yardımcı olan ve burada adlarını tek tek anamadığım hocalarıma, arkadaşlarıma, yakınlarıma ve eğitim hakkıma saygı gösteren işverenlerime ve çalışma arkadaşlarıma teşekkürlerimi sunarım.

ÖZET

TÜRKİYE'DE TARIMSAL ÜRETİCİ KOOPERATİFÇİLİĞİ: ÇAY ÖRNEĞİ ÜZERİNDEN BİR ANALİZ

Betül ERGÜN

Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Doç. Dr. Çağatay Edgücan ŞAHİN

Haziran 2019

19. yüzyılın ilk yarısından sonra İngiltere'nin Rochdale kasabasında 28 dokuma işçisi tüketim kooperatifi modeliyle dünyaya öncülük etmiştir. Böylece kooperatifçilik piyasada kar amaçlı işleyen şirketlere alternatif bir model haline gelmiştir. Zaman içerisinde tarımsal faaliyetlerde ve daha birçok sektörde üretim ve tüketim kooperatifi modelleriyle gelişen kooperatifçiliğin alternatif model söylemi günümüzde halen geçerliliğini korumaktadır.

Türkiye'de çay üretim sürecinde kooperatifçiliğe dayalı bir alternatifi temel dinamiklerini tartışmaya açan araştırmamızda elde edilen temel bulgular şunlardır: 1- çay tarımı halen büyük ölçüde doğal koşullara bağlıdır ve çiftçiler fiyat ve girdiler anlamında yeterince desteklenmedikleri için sürdürülmesi zorlu bir faaliyet haline gelmektedir, 2- başta fiyat belirleme ve ürün satışı konularında üreticinin bir güvence olarak gördüğü ÇAYKUR'un VARLIK FONU'na devrinin özelleştirme riskini gündeme getirmesi ve son olarak 3- çay bitkisinin hasat işleminden sonra hemen işlenmesi zorunluluğu, üreticilerin ÇAYKUR ve özel sektör arasında kalarak 'ürünümü hangisine satabilirim' endişesiyle üretim yapması, hatta bölgedeki birçok üreticinin risk almamak için üretimden çekilmesi kooperatifçilik fikrini son dönemlerde daha popüler hale getirmiştir. Zira kooperatifçilik çay üreticisinin üretimden tüketime kadar her aşamasında ürününün geleceğine sahip çıkmasını sağlamaktadır.

Anahtar Sözcükler: kooperatifçilik, tarımsal kalkınma kooperatifçiliği, çay kooperatifleri, neoliberalizm, alternatif üretim modeli

ABSTRACT

AGRICULTURAL PRODUCER COOPERATIVES IN TURKEY: AN ANALYSIS FROM TEA EXAMPLE

Betül ERGÜN

Ordu University, Institute Of Social Sciences

Department of Labour Economics and Industrial Relations, Master Thesis

Supervisor: Assoc. Prof. Çağatay Edgücan ŞAHİN

June 2019

After the first half of the 19th century, 28 textile workers in the town of Rochdale in the United Kingdom led the world with the model of a consumer cooperative. Thus, cooperatives have become an alternative model to the profit-oriented company model. Today, cooperatives, which have diversified in time with the models of production and consumption cooperative in agricultural activities and many other sectors, still maintain the validity of the alternative model discourse.

This research focuses on to discuss the basic dynamics of an alternative model of tea production which is based on cooperatives. Our research findings are as follows: 1- tea farming is still depending on natural conditions and because the farmers don't have enough support in terms of base prices and various necessary inputs, tea farming is becoming a challenging activity, 2- the base price determiner, regulatory and main buyer institution of raw tea ÇAYKUR is transferred into the WEALTH FUND, and the farmers evaluated this event as a risk of near future privatization, and finally 3- the need to immediate processing of raw tea right after the harvest and the problems arising from quota applications led to farmers a concern of 'whom I can sell my product?' (to the state enterprise ÇAYKUR or to the private companies?) and furthermore many producers' left the tea production in order not to take more risks. Above findings have popularized the idea of cooperatives in recent years. Because the cooperatives enable tea producers to protect the future of their product, at every stage from production to consumption.

Key Words: *cooperatives, agricultural development cooperatives, tea cooperatives, neoliberalism, alternative production model*

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR.....	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT.....	iii
İÇİNDEKİLER	iv
KISALTMALAR VE SİMGELER.....	vii
TABLO DİZİNİ	ix
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	4
1. TÜRKİYE’DE TARIMSAL ÜRETİM: GELENEKSELDEN MODERNE	4
1.1. OSMANLI’DAN CUMHURİYET’E KALAN TARIM SEKTÖRÜ MİRASI ÜZERİNE: 1923-1950 DÖNEMİ	5
1.1.1. Cumhuriyet’in İlanından Sonra Tarım.....	5
1.2. 1950-1960 DÖNEMİ.....	8
1.2.1. Köylülük Olgusu Üzerine	8
1.2.2. Tarımda Makineleşme Süreci ve Yansımaları.....	10
1.2.3. Tarımda Yapısal Değişim	11
1.2.4. Tarımın Göçe Etkisi.....	13
1.3. 1960 - 1980 DÖNEMİ: KEYNESYEN POLİTİKALARIN TARIM ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ.....	15
1.4. KEYNESYEN POLİTİKALARIN TERKEDİLMESİ VE NEOLİBERALİZME GEÇİŞ SÜRECİ	17
1.5. NEOLİBERALİZMİN TÜRKİYE TARIMI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ	20
1.5.1. Uluslararası Tarıma Geçiş ve Yansımaları	21
1.5.2. 1980-2000 Dönemi ya da Neoliberalizmin Kurumsallaşması ve Tarım: 24 Ocak Kararlarının ve 12 Eylül 1980 Darbesi’nin Tarım Üzerindeki Etkileri	23
1.5.3. 1980 - 2000 Döneminde Devlet ve Tarım İlişkisi	26
1.5.4. Endüstriyel Tarım ve Doğa.....	30
1.6. NEOLİBERALİZMİN DERİNLEŞMESİ, KRİZLERİ VE TÜRKİYE TARIMI: 2000 SONRASI DÖNEM	32
1.6.1. “Kendi Kendisine Yeterli Bir Tarım Ülkesi” Tanımından Uzaklaşılması.....	32
1.6.2. Toplumsal Modernleşme ve Tarım.....	34
1.6.3. Uluslararası Tarım Şirketlerinin Etkileri	36

İKİNCİ BÖLÜM.....	40
2. DÜNYADA VE TÜRKİYE’DE ÇAY ÜRETİMİ.....	40
2.1. ÇAY ÜRETİMİNİN TARİHİ	40
2.1.1. Dünyada Çayın Tarihçesi.....	40
2.1.2. Türkiye’de Çayın Tarihçesi	42
2.1.3. Çay Bitkisinin Türkiye’de Üretilmeye Başlaması	44
2.1.4. Türkiye’de 1940’dan İtibaren Çay Üretimindeki Değişim.....	45
2.2. TÜRKİYE’DE ÇAY ÜRETİMİ VE TÜKETİMİNİN TEMEL AKTÖRLERİ	47
2.2.1. Türkiye’de Çay Üretimine Genel Bir Bakış	47
2.2.2. ÇAYKUR Çay İşletmeleri	49
2.2.3. Özel Sektör Çay Firmaları	53
2.3. TÜRKİYE’DE TARIMSAL KALKINMA KOOPERATİFÇİLİĞİNİN TEMEL DİNAMİKLERİ	54
2.3.1. Türkiye’de Kooperatifçiliğin Kısa Tarihçesi	54
2.3.2. Kooperatiflerin İşlevleri ve Amaçları	57
2.3.3. Şirket ile Kooperatif Arasındaki Farklar	59
2.4. ÇAY TARIMINDA KOOPERATİFÇİLİK VERİLİ MODELE BİR ALTERNATİF OLABİLİR Mİ?	60
2.4.1. Üçüncü Sektör Olarak Kooperatifçilik	60
2.4.2. Coğrafi Yapının Kooperatifçiliğe Etkisi.....	62
2.4.3. Kooperatifçiliğin Ülke Ekonomisindeki Yeri.....	64
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	69
3. ALAN ARAŞTIRMASI BULGULARI ÜZERİNDEN ÇAY TARIMINDA ALTERNATİFİ DÜŞÜNMEK	69
3.1. ÇALIŞMANIN AMACI.....	69
3.2. ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ VE SINIRLILIKLARI	69
3.3. ALAN ÇALIŞMASI BULGULARI	70
3.3.1. Hopa Çay Kooperatifi.....	70
3.3.2. Özçay Kooperatifi.....	75
3.3.3. ÇAYKUR Çay İşletmeleri	80
3.3.4. Amber Çay.....	86
3.3.5. Kooperatif Üyesi Bir Çay Üreticisinin Perspektifi.....	89
3.3.6. Farklı Çay Üreticilerinin Ortaklaştığı Konular	93

SONUÇ VE ÖNERİLER	95
KAYNAKÇA	100
ÖZGEÇMİŞ	105

KISALTMALAR VE SİMGELER

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AB	: Avrupa Birliği
AR-GE	: Araştırma ve Geliştirme
BM	: Birleşmiş Milletler
ÇAYKUR	: Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü
ÇAYMER	: Rize Çay Araştırma ve Uygulama Merkezi
ÇKS	: Çiftçi Kayıt Sistemi
DB	: Dünya Bankası
DGD	: Doğrudan Gelir Desteği
DTÖ	: Dünya Ticaret Örgütü
FAO	: Dünya Gıda ve Tarım Örgütü
FMH	: Fikri Mülkiyet Hakları Anlaşması
GAP	: Güneydoğu Anadolu Projesi
GATT	: Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması
GSMH	: Gayri Safi Milli Hasıla
ICA	: Uluslararası Kooperatif Örgütü
ILO	: Uluslararası Çalışma Örgütü
IMF	: Uluslararası Para Fonu
KİK	: Kamu İhale Kurumu
KİT	: Kamu İktisadi Teşebbüsü

OECD	: Ekonomik İş Birliği ve Kalkınma Örgütü
TKK	: Tarım Kredi Kooperatifleri
TSKB	: Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri
TŞFAŞ	: Türkiye Şeker Fabrikaları
TRUP	: Tarım Reformu Uygulama Projesi
TZDK	: Türkiye Ziraat Donatım Kurumu
UTTA	: Uruguay Turu Tarım Anlaşması
vd.	: ve diğerleri
WB	: Dünya Bankası

TABLO DİZİNİ

Tablo 1. Yıllara Göre Kır - Kent Nüfus Yüzdesi.....	14
Tablo 2. Kentsel ve Kırsal Nüfusun Milli Gelirden Aldıkları Paylar.....	27
Tablo 3. Dünyada Çay Tarım Alanları (2016).....	41
Tablo 4. Kuru Çay Üretimi (2009-2017).....	42
Tablo 5. Kuru Çay Satışları (2009 - 2016).....	44
Tablo 6. Çaylıkların Budanması ile İlgili Bilgiler (2010-2017).....	51
Tablo 7. ÇAYKUR Kar-Zarar Durumu (2009-2016).....	52
Tablo 8. 2010-2017 Yılları Arasında Satın Alınan Yaş Çay Miktarları.....	53

GİRİŞ

Tarihteki en önemli gelişmelerden biri olan sanayi devrimi ile beraber değişen yaşam ve çalışma koşulları bir yandan işçi sınıfı üzerindeki yükleri arttırırken, diğer yandan verili piyasa koşullarına alternatif üretim-tüketim modeli arayışlarını beraberinde getirmiştir. Bu arayış, “üçüncü sektör kooperatifçilikte” somutlaşmıştır. 21. Yüzyıl itibariyle pek çok gelişmiş ve gelişmekte olan ülkede olduğu gibi Türkiye tarım sektöründe de alternatif üretim-tüketim arayışları, farklılaşan kooperatifçilik uygulamaları üzerinden kendisini göstermektedir.

Yakın zamana dek “kendi kendisine yeterli bir tarım ülkesi” olarak anılan Türkiye, sanayileşme atılımlarıyla birlikte sermaye birikimine öncelik verirken, özellikle neoliberal politikalarla birlikte tarım sektöründeki etkinliğini koruyamamıştır. İzlenen politikalarla birlikte tarımın geleceği ulusal ve uluslararası tarım şirketlerine bırakılırken, üretici ve tüketiciler bu tercihin *kaybedenler tarafında* yer almaktadırlar. Üreticiler ürünlerini değerinin altında fiyata satmak zorunda kalırlarken, tüketiciler de tarımsal ürünleri değerlerinin oldukça üzerinde fiyatlarla satın almaktadırlar. Söz konusu işleyişte aradaki fark, kar olarak şirketlerin hanesine yazılmakta ve şirketleri *kazananlar tarafına* yerleştirmektedir.

Günümüz Türkiye’inde içecek olarak sudan sonra en fazla tüketilen ürün olan çayın üreticileri, piyasa güçleri karşısında giderek *varlık mücadelesi* olarak tanımlanabilecek bir süreci deneyimlemektedirler. Tüketimi neredeyse insan yaşamı açısından hayati önem taşıyan su ile kıyaslanacak kadar fazla olan bir ürünün hasattan sonra satış ve nihai pazarlama aşamalarında sıkıntı yaşanması ve üreticiden nihai tüketiciye ulaşana kadarki süreçte pek çok aracının varlığı ilk bakışta dikkat çeken olumsuzluklardır. Üretimden tüketime kadarki süreçte karşılaşılan zorluklar nedeniyle çay üreticisi ekonomik açıdan ciddi güçlükler yaşamakta, hatta toprağını satarak dahi üretimden çekilebilmektedir. Bir yandan üretici açısından başta taban fiyatının belirlenmesi ve birçok başka açıdan önem arz eden bir kurum olan ÇAYKUR’un Varlık Fonu’na devri ile yakın gelecekte özelleşebileceği endişesi artarken, diğer yandan özel sektördeki yerli firmalar yabancı firmalar tarafından satın alınabilmektedir.

Çay tarımına ilişkin gübreleme, uygun hasat tekniklerinin izlenmemesi gibi problemler ise konunun, çayın geleceğini de ilgilendiren bir diğer boyutunu oluşturmaktadır. Gübrelemenin gereğinden fazla ve tek seferde yapılmasının bölgede kanser hastalığını arttırdığı tartışmalarını gündeme getirirken, çayın toplama aşamasında gündelik ücretlendirilen yabancı işçilerin çalıştırılmasının çay bitkisine zarar verdiği iddia edilmektedir. Yöre halkının neden çay toplamak istemediği, yerli ve yabancı işçilerin güvenceli şartlara sahip olup olmadığı ise ayrı bir tartışma konusudur. Tüm bu faktörlerin verili olduğu bir ortamda, çay üretiminde üreticileri, işçileri ve tüketicileri odağına alan bir alternatif model olarak kooperatifçiliğin günümüz şartlarına uyarlandığı örnekler, kökleri Sanayi Devrimine dayanan kooperatifçilik düşüncesini canlı tutmaktadır.

Çalışmanın birinci bölümünde, Cumhuriyet'in ilanından itibaren tarım sektörünün gelişimine dair temel tespitler yapılmaktadır. Bu bölümde temel olarak Osmanlı'dan miras kalan toprak yapısının, II. Dünya Savaşı'nın ardından 1950'deki ekonomik politika değişikliği anlamına da gelen siyasi iktidar değişikliğine kadar olan süreçte yaşadığı dönüşüm incelenmektedir.

Ekonomik kalkınmanın hedeflendiği durumlarda kooperatifçilik önemli bir yapı taşıdır. Yapılan pek çok araştırmada kooperatifçiliğin en zor şartlarda dahi üreticiyi ve tüketiciyi koruduğu gözlenmiştir. Buradan hareketle, çalışmanın ikinci bölümünde Türkiye'de çay üretiminden tüketimine kadar olan süreç ele alınarak tarımsal üretici kooperatiflerinin temel dinamikleri incelenecektir. Bu bölümde aynı zamanda, kooperatiflerin yanı sıra özel sektör firmaları ile devlet teşekkülü olan ÇAYKUR'a ilişkin veriler ışığında çeşitli karşılaştırmalar yapılacaktır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde alan araştırması bulguları ortaya konularak, devlet teşekkülü olan ÇAYKUR, özel sektör firmaları, tarımsal üretici kooperatifleri ve kooperatif üyesi bir çay üreticisi perspektiflerinden çay üretim ve tüketim sürecine ilişkin aşamalar ele alınacaktır. Alan araştırmasında yarı yapılandırılmış yüz yüze derinlemesine görüşme yöntemi ile ÇAYKUR, iki farklı çay kooperatifinin yönetim kademesi, bir özel sektör çay firması yöneticisi, bir çay üreticisi ve Ticaret Bakanlığı Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü'ndeki yetkililer olmak üzere toplam altı görüşme yapılmıştır. Bu çalışmada yanıt aranan temel sorular şudur: Çay üretiminde hem üreticileri hem de tüketicileri koruyan bir model mümkün olabilir mi? Böyle bir modelin temel dinamikleri nelerdir?

Türkiye’de kooperatifçilik çeşitli zorluklarla anılmakta ve şirketlerle kıyaslandığında kooperatifler yeteri kadar destek bulamamaktadırlar. Buna rağmen günümüzde başarılı kooperatif örnekleri mevcuttur ve bu örnekler artmaya devam etmektedir. Bu çalışmanın önemi, çay üretim sürecinde üreticiyi ve tüketiciyi birlikte koruyan bir kooperatifçilik modelinin işlerliğini tartışmaya açmasıdır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. TÜRKİYE'DE TARIMSAL ÜRETİM: GELENEKSELDEN MODERNE

“Tarım, toprağı ve tohumu kullanarak bitkisel ve hayvansal ürünler üretmek ve bu ürünlerden daha değerli mamuller elde etmek için yapılan iktisadi faaliyeti ifade etmektedir.” Tarım insanlık tarihinde önemli bir yere sahiptir. Göçebe hayattan yerleşik hayata geçiş tarım ile sağlanmış, sanayi devrimine kadar insanlığın kaderini belirlemiştir (Tokatlıoğlu, Selen & Leba, 2018, s. 153).

Bilinen ilk tarım toplulukları, M.Ö. 11-9 bin yıllarında (yani on üç bin-on bir bin yıl önce) Zagros Dağları'nın yamaçlarında, bugünkü Irak ve İran arasında kalan arazilerde yaşamışlardır. Ceylan, koyun ve keçi avlayarak, yaban tahılları ile baklagiller toplayarak yaşayan bu insanlar, küçük köylerde topluluklar halinde yaşamış ve mevsimsel av kamplarıyla mağaraları yoğun biçimde kullanmışlardır. M.Ö. 7500'de avcılık-toplayıcılığın yerini sürü beslemek ve ekin ekmek almıştır. Yirmi beş ailelik köylerde yaşamış, koyun ve keçi beslemiş, buğday, arpa ve bezelye ekmişlerdir (Montgomery, 2010, s. 38).

Tarımın insan yaşamının sürekliliğı açısından ne kadar önemli olduğı bilinmektedir. Fakat dünya genelinde geçmişten günümüze kadar tarımla uğraşan nüfus azalmaktadır. Günümüzde özellikle az gelişmiş ülke hükümetleri, kırsal nüfusu azaltma konusunu temel bir ekonomik hedef şekline dönüştürmüşlerdir (Kanbir, 2011, s. 52).

İnsan yaşamının sürekliliğı için tarım önemli iken, tarımın sürekliliğı için toprağın sağlıklı olması önemlidir. Toprağın sağlığı ne kadar zaman içerisinde neler ekilebileceğini tayin ettiğinden, gelecek kuşakların refahı, kuşaklar boyu iyi arazi yönetimi gerektirmektedir. Şimdiye kadar birçok toplum, toprağın verimini arttırma yöntemleri uygulamış ancak, çok az toplum toprağın sürdürülebilirliğini öne çıkaran kültürler geliştirebilmiştir. Çoğı toplum, teknolojik gelişmenin yüksekliğı ile doğru orantılı bir hızla toprağı tüketmiştir. Tarımsal faaliyetler arttıkça toprak erozyonu toprağın kendini yenileme kapasitesini aşarak hızlanmış, bazıları topraklarına yatırım yaparak, toprak verimliliğini devam ettirmişlerdir. Bazıları ise toprak verimliliğini dikkate almamışlardır (Montgomery, 2010, s. 2-3).

Tarımsal gelişmeler daha yakın tarihe indirgenip, Türkiye açısından incelenecek olursa tarımsal faaliyetin aşamalarını Cumhuriyet'in ilanından günümüze kadar ele almak geniş çaplı bir profil oluşturulmasında yardımcı olacaktır. Zira 1923 yılında Cumhuriyet'in ilan edilmesi, 1929 yılında Dünya Ekonomik Bunalımı ve 1939 yılında II. Dünya Savaşı'nın başlamasının tarımsal faaliyetlere büyük etkisi olmuştur.

1.1. OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E KALAN TARIM SEKTÖRÜ MİRASI ÜZERİNE: 1923-1950 DÖNEMİ

1.1.1. Cumhuriyet'in İlanından Sonra Tarım

1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti kurulduğu zaman toplam 13.6 milyon nüfusun 10.3 milyonu kırsal kesimde yaşamış, en ilkel araçlarla tarım yapmışlardır. Tarımla ilgili bilinmesi gereken gübre kullanımı, zararlılarla mücadele gibi konular uygulama dahilinde olmamıştır. Tarımda egemenlik nadasa ait olmuş, tahıl ekimi ise el ile yapılmıştır. Osmanlı Devleti'nden miras kalan topraklarda adaletsiz bir paylaşım söz konusu olmuştur. Ailelerin %5'i toprakların %65'ine sahip olurken, ailelerin %95'lik kısmı ise toprağın %35'ine sahip olmuştur. Toprakların azına sahip çok sayıda küçük köylü işletmeleri asgari geçim geliri dahi elde edememiştir. Hatta köylülerin bir bölümü topraksız kalmıştır. Az topraklı veya topraksız köylülerin bir kısmı büyük çiftlik sahiplerinin yanında ortakçılık ya da kiracılık yaparak geçimlerini sağlamışlardır (Kaymakçı, 2010, s. 217).

Kautsky'den aktaran Ulukan'ın da ifade ettiği gibi tarımda proleterleşme sürecinde köylülerin topraktan ve diğer üretim araçlarından tamamen kopmamaları gerekmektedir. Köylülüğün proleterleşmesi genellikle çiftçinin emeğini satmaya mecbur olmasıyla gerçekleşmektedir (Ulukan, 2013, s. 60). Kautsky'nin işaret ettiği gibi Osmanlı'dan miras kalan tarım anlayışında köylünün proleterleşmesi söz konusu olmuştur.

Atatürk'ün yönlendirmesiyle, cumhuriyetin kuruluş yıllarında köylüleri toprak sahibi yapmak için bazı kanunlar kabul edilmiştir. 1924 Anayasası'nın 74. Maddesine 1937'de çıkarılan yasa ile bir fıkra eklenmiştir. Fıkroda "Çiftçiyi toprak sahibi yapmak ve Osmanlı Devleti tarafından idare etmek için istimlak olunacak arazi ve ormanların istimlak bedelleri ve bu bedellerin tediyesi sureti mahsus kanunlara tayin olunur" yazılmıştır. Tarımsal faaliyetleri arttırmak

amacıyla Ankara’da 7 bin dönümlük bir çiftlik satın alınmış ve 89 köylü ailesine dağıtılmıştır (Kaymakçı, 2010, s. 219). Hem daha fazla köylünün toprak sahibi olması, hem de tarımsal üretimin daha verimli şekilde artırılması amaçlanmıştır.

Atatürk, aynı zamanda o dönemde birçok çiftliğin kurucusu olurken bunlardan en öne çıkanı Ankara’daki Atatürk Orman Çiftliği olmuştur. Yıllık yağış yetersizliği sebebiyle yarı çöl durumundaki Orta Anadolu’da bu çiftlik kurulurken Atatürk’e “Bu arazi çorak, iyi bir çiftlik kurulamaz” şeklinde bir rapor sunulmuştur. Ancak O, zor koşullarda dahi bilimin yol göstericiliğinde doğanın daha iyiye dönüştürüleceğine inanmıştır. Çiftliğin kurulması gerektiğini ise şöyle belirtmiştir: “Bu susuz ve çorak toprakları biz adam edemezsek, kim gelip bize yardımcı olacak. Bundan daha önemlisi iklimi uygun, toprağı güzel ve suyu bol topraklarda herkes çiftçilik yapabilir. Bize düşen görev, en kötü koşullarda bile Anadolu toprağının ne verebileceğini göstermektir. Buradaki başarımız tüm Anadolu’ya örnek olacaktır” (Kaymakçı, 2010, s. 225).

Cumhuriyetin ilk yıllarında tarımda çalışan nüfusun toplam çalışan nüfusa oranı %80 olmuştur (Yıldız, 2014, s. 25). Atatürk döneminde 1923-1929 yılları arasında tarımsal üretimin yıllık büyüme hızı %8.9’u, milli gelir büyüme hızı ise %8.6 olmuştur. 1930-1939 yılları arasında ise küresel kapitalizmin yaşandığı büyük buhrana karşın, tarımda büyüme devam etmiştir. Bu süreçte tarımın yıllık büyüme hızı %5.1 olarak kaydedilmiştir (Kaymakçı, 2010, s. 225). Cumhuriyetin kuruluşundan 1960’lı yılların ortalarına kadar tarım sektörünün GSMH içindeki payı ortalama %40 civarında olmuştur (Akt., Dezman, 2010, s. 43).

Cumhuriyet’in kuruluş yıllarında tarımdaki gelişmeleri o günün şartları ve hükümetin ekonomi politikası belirlemiştir. Burada iki temel konu ortaya çıkmaktadır; ilki tarımda üretim ve verimliliğin artırılması, ikincisi ise ulusal pazar oluşturulduktan sonra ticaret ve üretimin geliştirilmesidir. Tarım politikalarında hükümet yaklaşımlarının temelinde halkçılık ve pozitif bilim yer almıştır (Öztürk, 2010, s. 122).

Cumhuriyet’in ilanından sonra tarım sadece nesilden nesile aktarılan bilgilerle devam ettirilmemiş rasyonel bilgilerle desteklenmiştir. Bu bağlamda Cumhuriyet’in kuruluş yıllarında tarımsal eğitim için orta ve yüksek düzeyde okullar açılmıştır. Çiftçilerin ihtiyaçları için ise tohumluk, fide, fidan ve damızlık gibi tarımsal girdilerin karşılanması için ıslah ve denetleme istasyonları

kurulmuştur. Bu istasyonlara başka ülkelerden gelen materyaller çoğaltılarak çiftçilere dağıtılmıştır (Kaymakçı, 2010, s. 223). Örneğin; Rize’de çay yetiştirilmesi için tohum getirilmiş, çay işleme tesisleri kurulmuş, çiftçiler teşvik edilmiştir (Öztürk, 2010, s. 123). Tarımın geliştirilmesi için atılan adımlar okul açmak, çiftlik kurmak, tarımsal girdileri karşılamakla sınırlı kalmamıştır. Tarımın ekonomiyi güçlendirmesi açısından yapılması gerekenler İzmir İktisat Kongresi’nin gündeminde de maddeler halinde yerini almıştır.

1923 İzmir İktisat Kongresi, Türkiye’nin gelişmesi ve güçlenmesi açısından yapılması gerekenlerin tartışılması adına en önemli adım sayılmıştır. Kongreye her kazadan üçü çiftçi 1135 kişi katılmıştır. Kongrede alınan kararlar ise; yabancıların elinde bulunan içki ve tütün tekelinin halka verilmesi, aşar vergisinin kaldırılması, lüks ithalattan kaçınılması, yerli üretimin geliştirilmesi, yabancı sermayenin ülke gelişimine katkısı söz konusu olduğunda izin verilmesi, kapitülasyonların kaldırılması, hayvancılığın geliştirilmesi, banka kurulmasının teşvik edilmesi şeklinde olmuştur. Kongrede hızlı ve acele karar alındığından beklenen başarı seviyesi yakalanamamış ancak, milli bir ekonomi politikasına duyulan ihtiyacı işaret etmiştir (Akt., Dezman, 2010, s. 67).

Mithat Paşa’nın 1863 yılında kurduğu “Memleket Sandıkları” yerini 1883’te kurulan “Menafi Sandıkları” na bırakmıştır. Ancak çağdaş örgütlenmeye duyulan gereksinimle Ziraat Bankası 1888’de modern finans kuruluşu olarak faaliyete başlamıştır. 1924 yılında Ziraat Bankası’nın kaynaklarının günlük ihtiyaçlara harcanmasının sonucunda buradaki yanlışı düzeltmek ve kaynakları gerçek sahipleri olan çiftlere teslim etmek amacıyla TBMM’de 444 sayılı Bütçe Kanunu kabul edilmiştir. Bütçe Kanunu ile Ziraat Bankası bir devlet kurumu olmaktan çıkarılmış ve Anonim Şirket haline getirilmiştir.¹

Ziraat Bankası’nın bu değişimi tarım kredilerinin kapsamının genişletilmesi anlamına gelmektedir. 1925 yılında Aşar vergisinin kaldırılması devletin vergi gelirini %33’ten %10’a düşürse de halkın tarım sektöründeki ağır vergi yükünü azaltmıştır. 1926 yılında Medeni Kanunu’nun yürürlüğe girmesiyle toprak üzerindeki özel mülkiyet hakkı yasalarla korunmuştur. O dönemde henüz

¹<https://www.turkcebilgi.com> (18.03.2019)

toprak reformunun tamamlanmamış olması, toprak ağalarının haksız sahip oldukları topraklarını devlet güvencesi altına aldıklarını sağlamıştır (Dezcan, 2010, s. 68).

Cumhuriyet'in ilanından sonra yaşanan değişimlerden biri de tarımda makineleşmedir. Başka bir deyişle traktör sayısının artışıdır. Ancak bu artışın verimlilik üzerinde önemli etkide bulunmadığı düşünülmektedir. 1924 yılı Türkiye'sinde 500 civarında olan traktör sayısı, 1928 yılında 1200'e, 1948 yılında ise 1750'ye ulaşmıştır. Bu dönemdeki traktörler teknoloji açısından geri, demir tekerlekli ve sert arazide çalışması zordur (Öztürk, 2010, s. 123). II. Dünya Savaşı sırasında tarafsızlık politikası izleyen Türkiye için savaş sonrası dönem kolay olmamıştır. ABD Dışişleri Bakanı George Marshall'ın Avrupa ülkelerine yardım edeceği çağrısı üzerine Türkiye de yardım istemiştir (Ertem, 2009).

1.2. 1950-1960 DÖNEMİ

1.2.1. Köylülük Olgusu Üzerine

Sosyal bilimler literatüründe köylülük ve tarım sorunu önemli bir yer işgal etmiştir. Ortaya çıkan tartışmaların odak noktasını tarım sektöründeki kapitalistleşme ile birlikte köylülüğün varlığını sürdürüp sürdürmeyeceği, kırsal alanda sınıf yapılarının oluşup oluşmayacağı gibi sorunlar oluşturmuştur (Aydın, 2001, s. 11). 1960'lı yıllar, kapitalist gelişmenin kırsal alandaki yapının ve köylülüğün nasıl bir dönüşüm içerisine gireceği yönündeki tartışmaları kapsayan, tarım ve köylülük analizlerinin yoğunlaştığı bir dönemdir (Ulukan, 2013, s. 57).

1950-1960 dönemi Menderes'le başlayan, Türkiye'nin dünyaya açıldığı ve uluslararası kuruluşlara katıldığı bir dönemdir. Bu süreçte, Türkiye'de devletçiliğin gerilediği de savunulabilir (Bahçeci, 2017, s. 43). 1950'lerde Türkiye'de bazı önemli ekonomik, sosyal ve siyasi gelişmeler yaşanmıştır. Bunlardan bazıları; batı toplumlarıyla siyasi ve toplumsal olarak bir araya gelme çalışmaları, ekonomik liberalleşme, sanayileşme ve kentleşme olarak sayılabilir. Bütün bu gelişmelerden köylü de nasibini almıştır (Güreşçi, 2014, s. 40).

Modernleşme, kapitalist gelişme sürecinin etkisi ve baskısı altında kırsal yapıların dönüşümü sorunsalı, basitçe köylülerin maddi durumlarının eskiye nazaran iyileşmesi-kötüleşmesi, ya da toplumun diğer kesimleri ile aralarındaki mesafenin açılıp-kapanmasından ibaret değildir. Bu açıdan bakıldığında tarımsal

üretimi sürdüren hane halklarının ilave gelir elde edebilmek için tarım dışı kaynaklara yönelmesi sadece maddi refah sorunu ve köylülüğün olduğu gibi sürüp gitmesine yardımcı araçlar olarak düşünülemezler. Tam tersine köylünün tarım içinde geçinemiyor olması kendi başına kırsal toplumsal ve iktisadi yapılarda meydana gelen bir sıra niteliksel dönüşümlerin habercisidir. Tarım dışı gelir kaynakları ile kurulan ilişki ve bağların niteliği de kırsal toplum ve ekonomiyi niteliksel olarak değişime uğratan önemli etkenlerdir (Sönmez, 2001, s. 74).

Neoliberalizm ve IMF kaynaklı yapısal düzenlemeler nedeniyle “köysüzleştirme” yaygınlaşmıştır. Mevcut şartlar, köylü çiftçileri, topraklarını terk etmeye ve varoşlara göç etmeye zorlamıştır (Magdoff & Tokar, 2010, s. 65). Tarım ve köylülüğü çökerten politikaların ardında, yeni-liberal politikalar vardır. ABD ve AB ülkelerinde gübre, ilaç, gıda girdileri ve damızlık hayvan gibi tarımsal veya hayvansal ürünlerinde olağanüstü stoklar oluşmuştur. Bu stokların eritilmesi içinse Türkiye gibi ülkelerde yapılabilecek iki şey vardır. Birincisi yurt içi tarımsal üretimin adım adım geriletilmesi, ikincisi ise köylülüğün çökertilmesidir (Kaymakçı, 2010, s. 88).

İki büyük dünya savaşı, buhranlar, kalkınma projelerinin sembolü olan barajların ve karayollarının yapımı, tarım topraklarının giderek daha artan bir hızla büyük mülkiyetin elinde toplanması ve benzer başka nedenlerle köylüler yoksullaşmış ve yaşam araçları olan topraklarını yitirerek her yerde muhacir konumuna düşmüşlerdir. Tabii büyük köylü kitlelerinin yerlerinden yurtlarından sürülmesinin en önemli etkilerinden birisi yabancılaştırma, gittikleri yerlerde “adam yerine konmama”, gettolaştırma ve yabancı ortamlarda “tutunmaya” çalışırken yaşadıkları acılar ve kimsesizlik duygusudur” (Köymen, 2009, s. 39).

Köylülüğün değişen çehresiyle birlikte küçük üretici/köylü nedir ve değişimi nasıl olmuştur sorularına bakılabilir (Öztürk, 2010, s. 116):

Küçük üretici/köylü: Evinde çalışan bir proleter statüsündedir. Üretim üzerinde denetleme yetkisi yoktur. Üretimi sermaye ve devlet denetlemektedir. Küçük üretici/köylü ücretli işçiye benzemekte, kullanım değerini hem kendisi hem de pazar için üretmektedir.

Değişim: Değişim doğa, pazar, devlet gibi etkenlerle dışarıdan gelir, toprak, kredi ve pazara ulaşım, güçlü gruplarla ve bireylerle olan ilişkiler, doğa şartları ve hükümet politikaları ile şekillenmektedir.

Dönemin genel toplumsal, kültürel ve iktisadi şartları altında tarım içinde ya da dışında ek gelir üretme yönünde baskı oluşmuştur. Bu durum iç ya da dış emek göçüne katılanlardan farklı üç yeni köylü tipi ortaya çıkarmıştır. Bunlar; kentte düzenli ya da günlük işlerde ücretli olarak çalışan fakat köyde ikamet eden köylü, sürekli olarak hem köy hem de kentte ikamet eden köylü ve nakit gelir sağlayıcı tarımsal üretimini çeşitlendirmiş köylüdür (Sönmez, 2001, s. 96).

Köy nüfusunun tarım dışı alanlarda üretime katılması ve gelirlerinin çeşitlenmesi ile beraber yapılan tarım farklılaşmıştır. Köylü hayatını devam ettirebilmek için çiftçilik faaliyetleri haricinde başka gelir kaynakları elde etmeye çalışmıştır. Bu durum “köylülüğün ölümü” veya “tarımsızlaşma” olarak tanımlanmaktadır. Hatta sistematik olarak bakıldığında “çiftçilik için çok fakir” veya “çiftçilik için çok meşgul” şeklinde formüle edilebilmektedir. Her ikisinde de kapsayıcılık, çiftçinin çiftçilikten ziyade ücretli emek işçisi olması ve tarım dışı istihdamda iyi yaşam şartları aramasıdır (Öztürk, 2010, s. 121).

Küçük köy birimleri, toplumsal ve ekonomik yaşantının ölçeğindeki genişleme karşısında, kendi dar ve yönetsel alanları içinde, toplumsal hareketliliği giderek artan çağdaş toplulukları temsil edemez hale gelmektedirler. Gün geçtikçe yerellik özelliğini yitiren bu çağdaş toplulukları, geçmişte olduğu gibi köyün dar alanlarıyla sınırlı görmenin olanağı kalmamaktadır (Güven, 1997, s. 195).

1.2.2. Tarımda Makineleşme Süreci ve Yansımaları

1950 ve sonraki dönemde, Marshall Planı'yla sağlanan kredilerle birlikte traktörleşme süreci daha da hızlanmıştır. ABD'nin kullanmadığı traktörler, ABD kredileri ile satın alınmıştır. Kredilerden yararlananlar ise 600+ dönüm toprağa sahip olanlar olmuştur. 1948'de traktör sayısı 2000'e yakın iken, 10 yıl içinde 40.000 adet artmıştır. Toprağı derinden yaralayan, tanktan bozma bu traktörlerin etkisi 20 yıl sonra fark edilecek toprak erozyonunu başlatmıştır. Hem alınan traktörlerle hem de sektörel politikalarla 1960'lı yılların ortalarında Türkiye'de ekim alanlarının sınırına ulaşılmıştır. Bu bağlamda Türkiye'nin ekilen alanları iç

ticaret hadlerinin tarımdaki gelişimine ve de destekleme politikalarına göre değişmiştir (Günaydın, 2009, s. 188).

Traktörle birlikte yaşanan gelişmeler ile köylerin ortak malı olan meralar yok edilmiş, bu durum az sayıda hayvanı olan köylüler için ayrı bir darbe sebebi olurken, devlet arazileri fiilen özel mülkiyete geçirilmiştir. Traktörleşen büyük toprak sahipleri küçük köylüyü topraksızlaştırmış ve köylünün kentlere doğru gitmesine neden olmuştur. 1950 öncesi 10 yılda kent nüfusu %21 artmıştır (Köymen, 2009, s. 28).

Makineleşmenin sonucu olan kırdan kente göçün artmasıyla birlikte tarım kendi sektörü dışına kaydırılmıştır. Tarımda makineleşmeye daha sonraki süreçte suni gübre kullanımı, suni gübre kullanımının artmasıyla yabancı ot ve böcek ilaçları kullanımı gerekliliği eşlik etmiştir. Böylece bilgiye, dayanışmaya ve ıslaha dayalı insan sağlığı açısından tehlike oluşturmayan üretim modeli terk edilip kimyasala dayalı endüstriyel üretim modeline geçiş başlamıştır (Aysu, 2009, s. 222).

Küçük üretici ailelerin yaşamını sürdürebilmesi için başvurduğu en ciddi stratejilerden biri üretim araçlarının elden çıkarılması olmuştur. Hastalık, düğün, askerlik ve aşırı borçlanma gibi sebepler, üretim aracı satmanın temel nedenleri olarak ortaya çıkmış, geçici bir rahatlama yaratan üretim aracı satışı, hanelerin tarımcı olarak sürdürebilirliklerini tehlikeye atan bir beka stratejisi olmuştur (Aydın, 2001, s. 26).

1.2.3. Tarımda Yapısal Değişim

Tarımın arz ve talep esnekliğinin katı ve üretim aralığının diğer sektörlerle göre uzun olması, tarımsal desteklemeleri ve tarıma dayalı sanayiye gündeme getirmiştir (Arı, 2005, s. 63). 1960'larda gübre ve verimli tohumlar kullanılmaya başlanmıştır. 1960'lı yıllar tarım teknolojisine geçilen yıllar olarak bilinmektedir. 1950'lerden farkı ise tarım dış rekabetten korunup, devletçe desteklenmesidir. Devlet desteklerinden en çok yararlananlar büyük işletmeler olmuştur (Akt., Öztürk, 2010, s. 125).

Avrupa ülkelerinin AB tarımında kendilerine yeterli olma isteği vardır. Bunun nedenlerinden biri Avrupa ülkelerinin II. Dünya Savaşı sırasında açlık çekmeleri olarak gösterilebilir (Özkaya, 2009, s. 262). II. dünya savaşında

yaşanan kıtlığın yarattığı endişenin yanı sıra savaş sırasında AB aktif nüfusunun çok önemli bir bölümünü oluşturan tarım sektörü çalışanlarının gelir düzeyinin korunması ve üye ülkelerin ulusal tarım politikaları arasındaki farklılıkların giderilmesi gerekliliği AB'ni ortak bir tarım politikası oluşturmaya yöneltmiştir. Tüm bu etmenlerin bir araya gelmesi ile üye ülkeler tarafından gerekliliğine karar verilen ve Roma Anlaşmasınının 3847. Maddeleriyle yasal çerçevesi belirlenen OTP (Ortak Tarım Projesi) 1962'de ilk ortak piyasa düzeninin oluşturulması ile resmen hayata geçirilmiştir. Ortak Tarım Politikasının amaçları 33. Maddede (Arı, 2005, s. 66);

- Teknik ilerlemenin özendirilmesi, tarımsal üretimin rasyonelleştirilmesi ve üretim faktörlerinin özellikle işgücünün verimli kullanımının artırılması,
- Tarımsal nüfusun yaşam seviyesinin, özellikle tarımda çalışanların gelirinin artırılması yoluyla yükseltilmesi,
- Piyasalarda istikrar sağlanması,
- Düzenli bir ürün arzının garanti altına alınması,
- Tarım ürünlerinin tüketicilere uygun fiyatlarla ulaşmasının sağlanması, olarak sıralanmıştır.

Simon Kuznets'in belirttiği gibi iktisadi gelişme ve büyüme sürecindeki en önemli değişikliklerden biri emek ve diğer kaynakların tarımdan tarım-dışı sektörlere kaymasıdır. Bu sürece yapısal değişim adı verilmektedir (Akt., Pamuk, 2009, s. 63).

1960'larda yaygın tarımdan yoğun tarıma geçişle beraber, tarımsal üretimi artırmanın maliyeti de artmıştır. Güneydoğu Anadolu'da, Fırat Vadisi'nde devreye sokulan büyük ve yüksek maliyetli sulama projesi de (GAP) bu bağlamda önem kazanmıştır. Bu proje, 1950'lerde büyük barajlar ve hidroelektrik projesi olarak başlamıştır. Daha sonraki dönemde, büyük harcamalarla sulama ve tarımsal üretim boyutları genişletilmiştir. İkinci aşamada projenin temel hedefi sulama yoluyla bölge tarımının gelişmesi ve ticarileşmesi olmuştur. Ancak yerel nüfusun gereksinimlerini ve önceliklerini yeterince gözetmeyen, merkezci, kalkınmacı bir yaklaşım kullanılmıştır (Akt., Pamuk, 2009, s. 66-67).

Demokrat Parti'nin 1950'deki seçim zaferi ile kırsal nüfusun talep ve tercihlerine daha duyarlı devlet politikaları dönemi başlamıştır. 1950'lerde, devletin tarımsal destekleme programlarının kapsamı hızla genişletilmiştir. Karayolları ağının geliştirilmesi, yasal değişiklikler, daha iyi işleyen bir yargı düzeni II. Dünya Savaşı sonrasında tarımın giderek pazara yönelmesine katkı sağlamıştır. 1950'lerden yakın tarihe kadar, özellikle daha fazla ticarileşmiş bölgelerdeki tarımsal üreticiler, iktisadi çıkarlarına göre oy kullanmışlardır. Bu davranış, politikacıları bütçe kaynaklarını öncelikle nüfusun en büyük bölümünü oluşturan tarımsal üreticiler için kullanmaya yöneltmiştir. Devletin destekleme alım programları ve tarımsal girdilerde sübvansiyon yoluyla fiyatları tarım lehine çevirmesiyle, kırsal nüfusun ulusal pazara katılımı ivme kazanmıştır (Pamuk, 2009, s. 69).

1960'lı yıllarda, yerel pazara yönelik sanayileşme zirveye ulaşmıştır. Bu sebeple kırsal alanlar, tarım araç ve makineleri kadar tekstil ve gıda sanayileri ve dayanıklı tüketim malları için de önemli bir pazar halini almıştır. Ayrıca bu politikalar küçük ve orta ölçekli aile işletmelerinin güçlenmesini sağlamıştır. Yıl boyunca işçi çalıştıran büyük ölçekli çiftlikler ülke genelinde az sayıda kalmışlardır (Pamuk, 2009, s. 69).

1.2.4. Tarımın Göçe Etkisi

1950'lerden sonra Türkiye'de toplumsal ve ekonomik yapıyı değiştiren en önemli olaylardan biri göçtür (Güreşçi, 2014, s. 85). Tarım kesiminde nüfus artış hızının ülke ortalamasının üstünde olması, miras yoluyla toprakların küçülmesine sebep olmakta, bu durumda köyden kente göçü hızlanmaktadır. Küçük parçalara bölünmüş toprak yapısı maliyetleri yükselterek tarım üretiminde verimsizliğe yol açmaktadır (Arı, 2005, s. 63).

Türkiye'de işgücünün tarımdan kent sektörüne kayması, II. Dünya Savaşı sonrasında başlamıştır (Pamuk, 2009, s. 63-65). "Türkiye'de iç göçün ortaya çıkmasında 1948 Marshall Planı ile 240.000 traktörün ülkeye girmesi belirleyici bir unsur olmuştur. Makineli tarım kısa zamanda organik enerjiye dayalı (öküz-sapan vb.) ekip-biçme sürecini ortadan kaldırmış ve bazı yörelerde sürüp giden ağa, bey ve eşraf üçlüsünün oluşturduğu tarihsel yapılaşma, makineli tarım sonucu, atıl güçlerin iç ve dış göçlerine yol açmıştır. Bunun yanı sıra miras

yoluyla arazinin parçalanması, aile işletmelerinin küçülmesi tarımsal verimliliği düşürmüştür” (Sürmeli, 2017, s. 278).

II. Dünya Savaşı’ndan sonra köyden kente göçün hız kazanmasıyla birlikte, ülke ölçeğinde kişi başına verimlilik, hem tarımın ve hem de tarım-dışı sektörün kişi başına verimliliğinden daha hızlı artmıştır. Yani ülke ortalaması her iki sektörden de daha hızlı artmıştır. Bu durum, diğer Akdeniz ülkelerinde olduğu gibi, işgücünün verimliliği düşük olan tarımdan verimliliği yüksek olan kent sektörüne kaymasından kaynaklanmıştır. Yapılan basit hesaplamalar, kişi başına üretim ve gelirden 1950’lerde gözlenen toplam artışın üçte birinin iş gücünün tarım sektöründen kent sektörüne kayması sayesinde gerçekleştiğini göstermektedir (Pamuk, 2009, s. 64).

Kent nüfusu 1950-1960 yılları arasında %79 artmıştır. Kentlerde sanayi olmadığı için topraksız kalan köylülerin şanslı olanları inşaat işçisi olurken; diğerleri işsizler ordusuna katılmıştır (Köymen, 2009, s. 29). Tablo 1’de 1927, 1955 ve 1960 yıllarında kırsal nüfusu gittikçe azalırken kent nüfusunun arttığı görülmektedir. İç göç ile beraber kırsal nüfusu düzenli olarak azalmıştır.

Tablo 1. Yıllara Göre Kırsal-Kent Nüfus Yüzdesi

Yıl	Kent nüfusu oranı	Kırsal nüfusu oranı
1927	%24,2	%75,8
1955	%28,8	%71,2
1960	%31,9	%68,1

Kaynak: Sürmeli, 2017, s. 279

Tarım sektöründe açığa çıkan işgücü fazlasının kentlere, özellikle de batı kentlerine yönelmesinin yarattığı sosyal sorunlar gözden kaçırılmamalıdır. Kentleşmenin alt yapısı oluşturulmadan, kırsal alandaki işgücü fazlasını kentlere yönlendirmek gerçekçi ve yararlı bir politika olarak görülemez (Arı, 2005, s. 81).

Tarımsal faaliyetlerin azalmasıyla kırsaldan kente göçün artması incelenmesi gereken ayrı bir sosyal olaydır. Yetersiz nitelikleri nedeniyle, tarım yapmaktan vazgeçen insanlar hizmet sektöründe, inşaat sektöründe ve madencilikte düşük ücretli işçiler olarak çalışmaktadırlar. Mayıs 2014’te 301 işçinin öldüğü Soma kömür madeni faciasındaki bazı işçilerin daha önce bölgedeki tütün çiftçileri olduğu bilinmektedir. Yaşamlarını yitiren bu işçiler neoliberalizmin koşulları

altında çiftçiliği bırakmaya mecbur bırakılmış ve geçim kaynakları için ilk nesil kömür madencileri olmuşlardır (Ergün & Şahin, 2018, s. 86).

1.3. 1960 - 1980 DÖNEMİ: KEYNESYEN POLİTİKALARIN TARIM ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

İktisat tarihinde iki önemli aşama vardır. Bunlardan birincisi Tarım Devrimi, ikincisi ise Sanayi Devrimi'dir (Güreşçi, 2014, s. 54). Tarıma geçiş MÖ 9500-8500 yıllarında güneydoğu Türkiye, batı İran bölgesinin tepelik arazisinde, yavaş bir şekilde ve sınırlı bir coğrafyada başladı. Köy yaşamı ilk başta çiftçilere bazı avantajlar sağlamıştır. Örneğin çiftçiler vahşi hayvanlara, yağmura ve soğuğa karşı daha iyi korunmuşlardır. Tarımın yükselişi yüz yıllara yayılmış yavaş ilerleyen aşamalı bir gelişme olmuştur (Harari, 2015).

Sanayi devriminde ise liberal devlet anlayışı sosyal sorunlara cevap veremez hale gelmiştir (Acar, 2017, s. 249). Sanayi devriminin yaygınlık kazanmasıyla sanayileşme sürecindeki ülkeler arasında şiddetli bir rekabet ortamı oluşmuştur. Bu süreç içerisinde kapitalizm uzun süreli krizlerle karşılaşmıştır (Uyanık, 2008, s. 211).

Tarım sektöründe olup bitenleri anlayabilmek için II. Dünya Savaşı dönemine uzanmak gerekmektedir (Aysu, 2009, s. 222). II. Dünya Savaşı'nı takip eden dönemde kapitalizmin karşılaştığı bu krizi çözenin yolu Keynesyen teoriye göre devlete yeni işlevler kazandırılmasıdır. Böylece buna uygun kurumsal yapılanma gerekliliği ortaya çıkmıştır. Keynesyen Teori devamlı durgunluk ve işsizliğe karşı bir çözüm oluşturmuştur. Gelişmiş ülkelerde "Refah Devleti", azgelişmiş ülkelerde ise "Ulusal Kalkınmacılık" şeklinde ekonomik ve sosyal hayata kamusal araçlarla müdahale eden sosyal devlet anlayışı geliştirilmiştir (Akt., Uyanık, 2008, s. 211).

Keynesyen refah devleti uygulamalarıyla devletin üstlendiği görevler arasında, ekonomide iç ve dış dengeyi oluşturmak ve gelir dağılımındaki eşitsizlikleri gidermek yer almıştır. Bunun dışında II. Dünya Savaşı sonrasında uluslararası seviyede yapılanmalara gidilmiştir. 1944'de Bretton Woods Anlaşması sürecinin dinamiklerinden olan IMF, Dünya Bankası ve Dünya Ticaret Örgütü'nün temelleri atılmıştır. Uluslararası ticaretin yayılması, dengeli büyümesi, sabit döviz kurunun denetlenmesi ve dünya ticaretini teşvik etmek

adına IMF yanında savaş sonrası ekonomileri yeniden güçlendirmek için Dünya Bankası kurulmuştur (Akt., Uyanık, 2008, s. 211).

ABD, 1944 yılında Bretton Woods Anlaşması'nın yapıldığı dönemde sanayi devi konumundadır. Bu dönemde Keynes'in önermeleri kapitalizmin içinde bulunduğu krize sanayi sermayesinin birikiminin önünü açarak bir çözüm getirdiği için bu önermelere olumlu bakılmıştır. Keynes'in teorilerinden bir kısmı, 1944 yılında ABD'nin öncülük etmesi ile imzalanan Bretton Woods Anlaşması ile uygulanmaya başlandığında bu süreç pek de Keynes'in istediği gibi şekillenmemiştir (Daldal, 2009, s. 44).

Keynes'in ekonomik sorunu çözüme kavuşturacağına inandığı şeyler, ücretlerin yükselmesi, çalışma saatlerinin kısılması, sosyal devletin tüm alanlarda kurulması olmuştur. Keynes'e göre bu mekanizmalar kapitalizmin işleyişini bozan şeyler değil aksine düzelten mekanizmalardır. Ancak ilerleyen süreçte ABD'de Bretton Woods bu düzenlemelere son vermiş, makro seviyede Keynes teorisinin doğru çalışmadığı düşüncesiyle hareket etmiştir. Keynes'in bir yerlerde teorik hatalar yaptığını kabul eden bazı iktisatçılar, bu hatayı bulmak için teoriye çeşitli eklemeler ve çıkarmalar yapmışlardır (Daldal, 2009, s. 43-44).

Keynes, teorisini oluştururken içinde bulunduğu II. Dünya Savaşı'nın koşullarını da dikkate almış, teorinin en önemli motivasyonlarından biri savaşın bittiği bir dünyanın iktisat modeline kurgulanması olmuştur (Daldal, 2009, s. 45). II. Dünya Savaşı sonrasında yaşanan krizden Keynesyen iktisat politikalarıyla çıkılmaya çalışılmış ancak başarılı olunamamıştır. Dönemin siyasi partileri (özellikle İngiltere ve ABD'deki siyasi partiler), Dünya Bankası, IMF gibi uluslararası finans ve kalkınma örgütlerinin de destekleriyle neoliberalizmin ilk adımları atılmıştır. Neoliberalizmin ideolojilerinden biri toplumsal muhalefeti zayıflatıp rıza mekanizması kurmak olmuştur (Üste, 2014, s. 157-158).

II. Dünya Savaşı sonrasında çok partili siyasal rejime geçiş yapılmasıyla ve tarımsal üretici sayısının seçim sandığındaki ağırlığının etkisiyle, tarım kesimine sübvansiyonlar ve fiyat desteği sağlamıştır. Bu model inişli çıkışlı da olsa 20. yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir. 1980'lerden itibaren, iktisadi kriz, mali kaygılar ve dış baskıların da etkisiyle eski modelin terk edilmesi fikri gündeme gelmeye başlamıştır. Eş zamanlı olarak tarım kesimindeki yapısal

dönüşümlerin, verimlilik ve üretim artışlarının yavaşladığı gözlemlenmiştir (Pamuk, 2009, s. 62).

1.4. KEYNESYEN POLİTİKALARIN TERKEDİLMESİ VE NEOLİBERALİZME GEÇİŞ SÜRECİ

Sanayi Devrimi'nden itibaren hız kazanarak ilerleyen küreselleşme olgusu ve ekonomik liberalizm, ekonomik ve toplumsal bir buhran yaratmaya başlayınca devlete daha fazla sorumluluk yükleyen, sosyal refah devleti anlayışı kabul görmüştür. Keynes'in düşüncelerinin öncülük ettiği bu politika seti, piyasanın kendi işleyişine bırakılması yerine gerektiğinde devletin işveren rolünü de içerecek şekilde bir devlet müdahalesinin gerekliliğine vurgu yapmıştır. Söz konusu politikalar üzerinde yükselen refah devleti anlayışı II. Dünya Savaşı'ndan sonra 1970'lere kadar Avrupa ülkelerinde geçerliliğini korumuş ve bu politikalarla özellikle işsizliğin azaltılması hususunda önemli başarılar elde edilmiştir. Ancak 1970'lere gelindiğinde kamusal harcamalar ile üretim arasındaki dengesizlik kendini iyice hissettirmeye başlamış ve yaşanan kriz refah devleti ile ilişkilendirilmiştir (Acar, 2017, s. 250-251).

1970'lerde başlayan enflasyon ile birlikte küreselleşme adına önemli değişimler yaşanmıştır. II. Dünya Savaşı sonrasında itibaren "altın çağ" olarak ifade edilen Keynesyen politikalar terk edilmiştir. Uluslararası borç krizi ile beraber uluslararası kuruluşlar güdümünde neoliberal politikalar az gelişmiş ülkeleri kapsayacak şekilde yaygınlaşmıştır (Uyanık, 2008, s. 212).

Devletin ekonomik alanda müdahale etmesini öngören Keynesyen ekonomi politikası yerini, devletin müdahalesini "gerektirmeyen" ve rekabete dayalı neoliberal politikalara bırakmıştır (Bahçeci, 2017, s. 37). 1970'lerin ikinci yarısında uygulanmaya başlayan ekonomik paradigma olarak neoliberalizm, hem toplumsal hem bireysel özgürlüğün artması, özel mülkiyet hakları, girişimcilik ve serbest piyasa koşullarına bağlıdır. Tüm bunların sıkıntısız işleyebilmesi için kamu malları ve hizmetlerin özelleştirilmesi, devletin sermaye üzerindeki denetiminin azaltılması ve yabancı sermayenin önünün açılması gibi düzenlemeler uygulanmıştır (Bahçeci, 2017, s. 37).

Bu süreçte devlet müdahalesinin ortadan kalkmasından ziyade devlet müdahalelerinin içeriğinin sermaye lehine değiştiğini söylemek daha doğru olacaktır. Bahçeci bu durumu; "devletin yeni rolü sermayenin tekrardan

dağıtımını kolaylaştıran mekanizma ve düzenlemeleri hayata geçirmiştir. Kısacası “refah devleti” anlayışından “düzenleyici ve girişimci devlet” anlayışına geçilmiştir” şeklinde ifade etmektedir (2017, s. 38). Neo-klasik liberalizm olarak da bilinen neoliberalizm, batıda 1970’li yıllarda F.A. Hayek ve Milton Friedman gibi düşünürler tarafından gündeme getirilmiş, Reagan ve Thatcher gibi etkili politikacılar tarafından siyasi ve ekonomik alanlarda uygulanmıştır (Ayhan, 2016, s. 90). Devletin, ekonomiye ve toplumsal hayata müdahalelerini öngören, özgürlüklerin ön koşulu olarak kabul edilen neoliberalizm 1970 krizinin 1979-1981 arasında yaşanan İkinci Petrol Şokuyla daha da ağırlaşmasıyla birlikte aynı dönemde iktidara gelen İngiltere’de Thatcher ve ABD’de Reagan hükümetlerinin ürünüdür (Akt., Haydaroglu & Tatlısu, 2016, s. 68).

Refah devleti modelinin artık çalışmadığını ileri süren dünya liderlerinin, II. Dünya Savaşı’ndan sonra ortaya attıkları yeni sağ yeni fikrin içeriğini “serbest ekonomi ve güçlü devlet” anlayışı oluşturmuştur. Neoliberalizmin amacı devletin ekonomik hayat içerisindeki yerini ve sınırlarını geriye iterken, özel sektörü cazip gösterme çabasıdır. Bu durum toplumun ve toplumsallığın yerine, bireyciliğin yükselişi ile birlikte daha net anlaşılabilir. Margaret Thatcher’ın “toplum diye bir şey yoktur; sadece bireyler ve aileleri vardır” şeklindeki söylemi neoliberalizmin ilkelerinden bireyciliği savunmaktadır (Üste, 2014, s. 157). Thatcherizm ve Reaganizm dönemlerinde genişletilen ekonomi politikası olarak neoliberalizm, sermaye sahibinin bakış açısıyla; devlet tarafından dayatılan sınırlamaların iktisadi politikalarla uygulanmamasına ve böylece serbest piyasa ekonomisinin kurulabilmesine dayanmaktadır (Sarı, 2016, s. 29).

1980’lerde dünyada neoliberal politikaların yoksulluğa çare olacağı söylenmiştir (Akt., Bahçeci, 2017, s. 37). Fakat 20. yüzyılın sonuna gelindiğinde artan üretim ve gelir seviyesine rağmen, tam tersi olmuş, yoksulluk daha önemli boyutlara gelmiştir. Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Bankası (WB), Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) gibi kuruluşların da katkılarıyla uygulanan neoliberal politikalar, sanayi toplumundan bilgi toplumuna geçiş yaşanırken, gelir dağılımında bozulma, işsizliğin ve yoksulluğun artması gibi sorunlar yaşanmasına sebebiyet vermiştir (Yıldız, 2014, s. 13).

1970’lerde küresel ölçekte kriz meydana gelmesiyle beraber sanayileşmiş ülkelerdeki Araştırma ve Geliştirme (Ar-Ge) harcamaları artmıştır. Bu

araştırmalarla ortaya çıkartılan her bilginin Fikri Mülkiyet Hakları (FMH) ile korunması ayrı bir rekabet alanı haline gelmiştir. DTÖ'nün Ticaret Bağlantılı Fikri Mülkiyet Hakları Anlaşması ile ilk defa karşılıklı ticari ilişkilerde mülkiyet hakları kurallara dahil edilmiştir. Yani metaya ait bir bilgi metanın bir parçası olarak görölmüştür (Öztürk ve Kart, 2017, s. 151). Neoliberal politikalar, uluslararası sermayenin çıkarlarını ön planda tutan ve ulus devletlerin rollerini bu amaca göre şekillendirmeyi hedefleyen IMF ve DTÖ gibi kuruluşların politika tavsiyeleri ile yaygın hale gelmiştir (Yıldız, 2014, s. 14).

Türkiye tarımı, özellikle 1980'lerin başından itibaren yönlendirilen ekonomi politikalarıyla merkez ölkelerin denetimine girmiş, böylece Türkiye tarımının bu ölkelerin çıkarlarına yönelik taşeronlaşması gündeme gelmiştir. Bu süreç tarım teknolojileri, tohumluk, damızlık hayvan, gübre, tarımsal ilaç ve bunlar gibi girdiler açısından dışa bağımlılığı yansıtmaktadır (Kaymakçı, 2010, s. 183). 1980'lerin ortalarını izleyen 10 yılda ise yabancı sermayeli kuruluş sayısı 32'den 65'e, gıda işlemede 38'den 139'a yükselmesi (Oral, 2009, s. 320) bu duruma örnek oluşturmaktadır. Kapitalizmin dünya çapında egemenliğini arttırdığı, metalaşmanın yaşamın her alanına yayıldığı bu süreçte tarım sektörü uluslararası firmalar için sermaye birikimi açısından cazip hale gelmiştir (Ulukan, 2013, s. 65).

Kapitalizmin kendi varlığını devam ettirebilmek için başvurduğu yöntem "mülksüzleştirme" sürecinin sürekliliğini sağlamaktır. Devlet müdahalesinin geri çekilmesini ve özelleştirmenin artmasını öngören neoliberal politikalar çalışma koşullarıyla ilgili değişikliklere neden olmuştur. Sendikal ve sosyal hakların çalışanlar açısından kayba uğraması, esnekliğin söz konusu olması aynı politikanın sonucudur (Öztürk & Kart, 2017, s. 148-149).

Kapitalizmin i çelişkileri nedeniyle 1970'li yıllarda yeni bir kriz sürecine girilmiş, bu süreç ile birlikte enflasyon yaşanmıştır. İşgücü piyasalarında yeniden yapılanma yapılarak kriz açılmaya çalışılmıştır. Krizden çıkılmaya çalışılırken dünyada iki dönüşüm yaşanmıştır. Bunlardan birincisi, refah devleti anlayışı yerine neoliberal politikaların uygulanması; ikincisi ise işgücü piyasalarında meydana gelen dönüşüm ile "esneklik" uygulamalarıdır (Erol & Bostan, 2001, s. 175-176).

1970’li yılların sonunda, beraber hareket etmeye başlayan IMF ve Dünya Bankası’nın katkılarıyla neoliberal ekonomi politikaları az gelişmiş ülkelerde hızla yayılmaya başlamıştır. Bu politikalar mal ve faktör piyasalarında fiyat müdahalelerinin kaldırılması, dış ticaret ve finans piyasalarının serbestleştirilmesi, kamu iktisadi kuruluşlarının özelleştirilmesi, yabancı yatırımların finansal akımlarının serbestleştirilmesi, işgücü piyasalarının esnekleştirilmesi gibi amaçları ön planda tutmuştur (Şenses, 2004, s. 3). Kapitalizm, kar ve rekabet üzerine kurulu bir sistem olduğu için sermayedarlar arasındaki rekabeti sağlayan şey, üretimde emeğin aşırı kullanılması ile oluşan karın yarattığı aşırı birikimle sürekli yenilenmesi olmuştur (Bahçeci, 2017, s. 38).

1.5. NEOLİBERALİZMİN TÜRKİYE TARIMI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

1980 öncesi ve sonrası Türkiye tarımında gerçekleşen ilişkilerin, değişim mi, geçiş özellikleri mi, dönüşüm eğilimleri mi olduğu tartışma konularından biridir (Ecevit, Karkıner & Büke, 2009, s. 42). Sadece Türkiye değil dünya tarihinde yakın döneme bakıldığında, söz konusu süreçlerin gerek teorik çerçevesi gerek uygulama süreçleri üzerine tespitler, açıklamalar, yorumlar ve tartışmalar yapılırken odağa yerleşen en temel kavramlardan birisi kuşkusuz neoliberalizmdir.

1980’lerden itibaren dünya ekonomisini etkileyen neoliberal politikaların özeti; özelleştirmelere hız verilmesi, vergilerde büyük oranlarda indirim yapılması, işsizliği arttırsa dahi enflasyonu denetim altında tutmak için parasalcı önlemlerin uygulanması, kamu harcamalarının ve devletin ekonomik rolünün azaltılmasıdır (Yıldız, 2014, s. 15). Neoliberalizme göre neoliberalizm “bireysel özgürlük” kavramının da içinde bulunduğu demokrasi türüdür. Neoliberallerin devletten beklentisi; insanların tüketeceği özel hizmetlerin veya ürünlerin üretilmesi değil, çok fazla mal ve hizmetlerin üretimini düzenleyen mekanizmalar çalışırken, devletin uzak durması ve sadece mekanizmanın çalışıp çalışmadığını kontrol etmesidir (Üste, 2014, s. 159).

Neoliberal saldırının ilk aşaması; devletin küçültülmesi, KİT’lerin özelleştirilmesi, emeğin örgütlülüğünün ve pazarlık gücünün azaltılması olmuştur. Bu kurulan zemin üzerinden geç kapitalistleşmiş coğrafyaların kırsal alanlarında yaşayanlar mülksüzleştirilmiştir. Eğitim, sağlık, sosyal güvenlik gibi alanların

piyasalaştırılması, doğanın metalaştırılması ikinci kuşak neoliberal saldırıdır (Engert, Balta & Doğan, 2011, s. 6).

Toplumsal olarak kitlelerin mülksüzleştirildiğinin bir başka boyutu da kamu hizmeti gören kurumların özelleştirilmesidir. Bunlara örnek olarak daha ileriki tarihlerde yapılacak olan üniversiteler, su, elektrik, telefon gibi kurumların özelleştirilmesi verilebilir (Öztürk & Kart, 2017, s. 150). Konuya tarım açısından bakıldığında tarım sektörünün ekonomideki önemi, stratejik konumu ve yapısından dolayı devlet müdahalesine ihtiyaç duyulduğu görülmektedir. Önemli olan konu devletin tarıma nasıl, ne şekilde, ne zaman, hangi araçlarla müdahale edeceğinin sorularının cevaplarındadır (Güreşçi, 2014, s. 36).

Neoliberalizmin oluşturduğu alt yapıyla beraber tarımın bütün süreçlerinde tekelleşme yaşanması ve sonrasında devletin 'sözde kontrolü' çiftçi açısından faydalı olmayacaktır. 1980'de iç pazara yönelik sanayileşmenin sona ermesine kadar, ülkenin ihracatının ve döviz gelirlerinin büyük çoğunluğunu tarım sektörü sağlamıştır. Ancak bundan sonraki dönemlerde ihracata imalat sanayinin ürünleri hakim olmaya başlamış, buna bağlı olarak tarımın payı hızla azalmıştır (Pamuk, 2009, s. 71).

1.5.1. Uluslararası Tarıma Geçiş ve Yansımaları

Tarım kesiminde hava koşullarına bağlı belirsizlik söz konusudur. Yerli ve yabancı büyük tekeller bu belirsizlik sebebiyle toprak sahibi olmak istememişlerdir. Toprak sahibi olmak ve üretimle uğraşmak yerine tarım kesimi için gerekli hale getirdikleri kimyasala bağlı üretim girdilerini (ilaç, gübre, makine gibi) üreterek çiftçilere satıp, sattıklarının parasını o ülkelerin Ziraat Bankaları, Tarım Kredi Kooperatifleri (TKK), Türkiye Zirai Donatım Kurumu (TZDK) gibi kuruluşlardan peşin almayı tercih etmişlerdir (Aysu, 2009, s. 223).

Sermayenin tarıma giriş yollarından en etkili olanı sözleşmeli tarımdır. Sözleşmeli tarımın sağlayacağı düşünülen faydalar arasında; uluslararası kuruluşlarca geç kapitalistleşen ülkelere tarım konusunda çözüm sunması, yoksulluğun azaltılması için etkin bir rol oynaması yer almıştır (aktaran Ulukan, 2013, s. 68). Uluslararası şirketler gıdaya egemen olurken, sözleşmeli üreticilik modeliyle uluslararası tarım ve gıda ile çiftçileri işçileştirmiş/taşeronlaştırmışlardır (Aysu, 2009, s. 234). Ayrıca sözleşmeli tarımla sermaye

birikiminden ziyade borçlanmanın arttığı, hane emeğinin sömürüldüğü görülmüştür (Ulukan, 2013, s. 68).

1970'lere kadar modern toplumlarda tam istihdam gerçekleşmesine rağmen 1980'li yıllara gelindiğinde post-modernist süreçle birlikte, işgücünden tasarruf eden teknolojik atılım, ekonomik büyümelerin meydana gelmesi gibi gelişmeler çalışmanın azalmasına sebebiyet vermiştir (Uyanık, 2008, s. 217). Neoliberalizm ile işgücü piyasaları “doğal işsizlik oranı” kavramıyla tanışmıştır. 1960'ların sonlarından itibaren %6 civarındaki işsizlik oranı “doğal işsizlik oranı” olarak tanımlanmış, “tam istihdam” hedefinden vazgeçilmiştir (aktaran Şahin, 2016, s. 208). Neoliberal modelin işgücü piyasaları üzerindeki etkisi bununla sınırlı kalmamıştır. Çalışan sınıfın en ileri gelen temsilcisi konumundaki sendikaların üyelerinin ve örgütlü mücadelelerin azalmalarına da neden olmuştur (Şenses, 2003, s. 157).

II. Dünya Savaşı'ndan 1980'lere kadar dünya üzerinde üstü kapalı bir iş bölümü yaşanmıştır. Şöyle ki, az gelişmiş ülkeler yiyecek üretip, sanayiye satmış ticaret yapanlar ise bu ürünleri halka satmıştır. 1980'li yıllarda ABD ve AB bu iş bölümünden vazgeçmişler, çiftçiliği arka planda bırakan, tarımı şirketleştirecek politikaları tercih etmişlerdir. Bir başka deyişle uluslararası şirketler artık sadece üretim girdilerini sattıktan sonra parasını alıp çekilmemişler, üretimden pazarlamaya bütün aşamalara egemen olmuşlardır. Buna dünya gıda egemenliğini elde etme savaşı da denilebilir (Aysu, 2009, s. 224).

Artık dünyanın hiçbir yerinde uluslararası tarım şirketlerinin etkisinde olmayan, onların girdilerini ve teknolojilerini kullanmayan ve onlara doğrudan doğruya veya dolaylı olarak mal satmayan, küçük aile işletmeleri neredeyse kalmamıştır. Aile emeği kullanan küçük işletmeler dahi bir şekilde sermayenin etki alanı içine girmiş, büyük ölçüde meta bağımlısı olmuşlardır. Yani yaşamlarını ve üretimlerini sürdürebilmek için pazarda meta satmak veya pazardan meta (girdiler vb.) almak zorunda kalmışlardır. Uluslararası sermayenin etkisiyle üreten bu insanlar 'küçük meta üreticileri' olmuştur (Aydın, 2016, s. 47-48).

Dünya nüfusu büyümeye devam ederken, verimli tarım arazileri 1970'lerden bu yana azalmıştır (Montgomery, 2010, s. 3). Bu sebepten 1970'lerde yeşil devrim uygulamaları ile toprak artışından ziyade verim artışı beklenmiştir.

Yeşil devrim ile birlikte gelişmekte olan ülkelerde gıda üretimi artmıştır. Yeşil devrim, geliştirilmiş buğday, çeltik ve mısır tohumları ile kimyasal gübre ve ilaçların kullanımı temeline dayanmaktadır. Bunların sonucunda azalan biyoçeşitlilik ve kirlenen çevre sorunlarına yönelik geliştirilen çözüm ise organik tarım olmuştur (Özkaya, 2009, s. 262).

1.5.2. 1980-2000 Dönemi ya da Neoliberalizmin Kurumsallaşması ve Tarım: 24 Ocak Kararlarının ve 12 Eylül 1980 Darbesi'nin Tarım Üzerindeki Etkileri

“1980’li yıllarda İngiltere ve Amerika’da yükselen ve Türkiye’de Özal’ın politik temsilcisi olarak kabul edildiği yeni sağ ideolojisinin liberal ekonomik ve siyasi politikaları, 24 Ocak 1980 Kararlarıyla ekonomik bir dönüşümün, 12 Eylül askeri darbesi ve 1982 anayasası ile de politik-toplumsal dönüşümlerin yaşanmış olduğu bir dönemde etkin hale gelmiştir. Özal, 1980 şartlarında, piyasa ekonomisi ile siyasal demokrasinin bir bütün oluşturduğu fikrinin küresel olarak yaygınlaştığı bir dönemde Türkiye’nin ihtiyaç duyduğu ekonomik ve siyasi reformları gerçekleştirmek iddiasıyla yola çıkmıştır. 24 Ocak 1980 kararlarının mimarı ve ekonomik liberalizmin uygulayıcısı olarak Türkiye açısından hem ekonomik hem siyasal hem sosyal hayatta köklü değişikliklerin temsilcisidir” (Haydaroğlu & Tatlısu, 2016, s. 66).

IMF, OECD ve WB (Dünya Bankası) tarafından da desteklenen ekonomik istikrar paketi programı olarak bilinen 24 Ocak Kararları, Cumhuriyet tarihinin en radikal ekonomik hamlesi olmuştur. Özal ve ekibinin hazırladığı bu program ile beraber Türkiye ekonomisinde yeni bir model ortaya atılmış, serbest piyasa ekonomisine geçilmiş, kapitalist sistemle bütünleşme süreci başlamıştır (Ayhan, 2016, s. 93).

Uluslararası şirketler için ticaretin önündeki engelleri kaldırmayı kendine görev edinen Tarifeler ve Ticaret Genel Anlaşması’nın (GATT) imzalanmasından itibaren tur üstüne tur düzenlenmiştir. Tartışma konularından biri tarımın serbest piyasa içine alınması olmuştur. Türkiye’de ise tarımın serbest piyasa içine alınması IMF ve WB aracılığıyla 24 Ocak Kararları ile olmuştur. Bu kararların hayata geçirilmesiyle birlikte Türkiye tarımı ve köylüsü için zor dönemler başlamıştır. Tarımın serbest piyasa içine alınabilmesi için Kamu İktisadi

Teşebbüslerin (KİT) özelleştirilmesi gerekmiştir. Öyle ki, KİT'lerin ve KİK'lerin o dönemdeki yasal mevzuatları özelleştirilmelerine engel olduğundan özelleştirme yapılabilmesi için önce bu yasalar değiştirilmiştir (Aysu, 2009, s. 226).

24 Ocak 1980 kararları, IMF istikrar politikası paketi ile WB Yapısal Uyum Programlarının unsurlarını içermektedir: Devalüasyon, KİT zamları, fiyat denetimlerinin kaldırılması, politika değişimi önlemleri. 24 Ocak 1980 kararları şöyle bir dönüm noktasını ifade etmektedir: 1970'li yılların ikinci yarısında sendikal hareket çerçevesinde emek ücretlerini enflasyona karşı korumayı başarmış olan emek ücretlerinin baskı altına alınarak, ithal ikameci politikalara son verilerek ve dışarıya yönelik bir politika uygulanmasıdır. 24 Ocak 1980 ruhunun tam anlamıyla yaşama geçirilebilmesi için, sendikal hareketin 'disipline' edilebileceği baskıcı bir rejimin varlığı mutlak gerekli olmuştur. Bu bağlamda, 24 Ocak ve 12 Eylül 1980 birlikteliğinin tamamladığı 'paket' ile reel ücretler indirgenmemiş, tarımsal ürün fiyatlarının kontrol edilmesiyle köylü gelirleri kısıtlanmış, kamu harcamaları azaltılmıştır (Günaydın, 2005).

24 Ocak Kararları dönemin Başbakanı Süleyman Demirel ve Başbakanlık Müsteşarı Özal tarafından hazırlanmıştır. Bu kararlar Türkiye'deki ekonomik sorunların çözümü için bir sıra önlemlerden oluşmuştur. 24 Ocak kararlarının IMF tarafından baskı ile uygulandığı savunulmuştur. 24 Ocak Kararları devletin ekonomiyi bütünü ile hareket ettirmeye çalıştığı ekonomik kalkınma programıdır. 24 Ocak Kararları'nın özeti; serbest piyasa ekonomisine geçiş, kambiyo rejimi serbestisi, piyasa tarafından belirlenecek olan reel faiz, ithal ikameci politikaların yerine döviz girdisini artırmayı benimseyen ihracata dayalı bir ekonomi, kamunun ekonomi içindeki payının azaltılması şeklinde yapılabilir (Akt., Doğançay, 2016, s. 157) .

24 Ocak 1980 Kararlarının amacı kısa vadede temel ekonomik problemlerin giderilmesi, uzun vadede ise Türkiye ekonomisinde ihracata dayalı bir büyüme ile ekonomik istikrarı sağlanmasıdır. 24 Ocak 1980 Kararlarının ardından birçok düzenleme yapılmış, liberal politika anlayışı doğrultusunda, kamu kesiminin dış ticaret üzerindeki etkileri azaltılmıştır. Gümrük vergisi ile kurumlar vergisi oranları azaltılmış, ihracat kredilerine daha düşük faiz uygulanarak ihracat teşvik edilmiştir (Akt., Doğançay 2016, s. 157).

“İhracatın arttırılmasının hedeflenmesiyle birlikte 1980 öncesi tarıma dayalı olan ihracat, ilerleyen süreçte daha çok sanayi ürünlerinde artışlara neden olmuştur. Tarım ürünlerinde artış her yıl gerilemiş, sanayi ürünlerinin ihracatı hızla artmıştır. Tarımın ihracattaki payı 1980’lerde %56 oranında iken 1990’lara gelindiğinde %16 oranına gerilemiştir. İmalat sanayi ihracatında ise 1980’lerde %36 oranında olan ihracat 1990’larda %80 oranına yaklaşmıştır. İmalat sanayi ürünündeki getiriler tarım alanındaki ürünlere göre daha fazla olduğu için Özal Türkiye’yi tarım toplumundan sanayi toplumuna yöneltmiştir” (Doğançay, 2016, s. 159).

24 Ocak Kararları ile yakın dönemde yaşanan bir başka önemli gelişme de 12 Eylül 1980 İhtilali’dir. Bu ihtilal ile Türkiye tam denetimli olarak “Batı’nın güdümüne” sokulmuş, köylülük ve köy düşmanlığı gündeme getirilmiştir. Türkiye’de ki neoliberalizm sürecinin başlangıcı 24 Ocak 1980 Ekonomik Kararları olmuş ve bu kararlar 12 Eylül darbesiyle koruma altına alınmıştır. 1980’li yıllarda neoliberal politikaların etkisi hissedilmeye başlandıkça devlet-köylü ilişkisi yerini sermaye-köylü ilişkisine bırakırken küçük ölçekli çiftçilerin yerini de yeni tarım şirketleri almıştır.² 12 Eylül darbesiyle Türkiye’de kurumsallaşmaya başlayan neoliberalizmin emek piyasalarındaki en büyük etkisi ise esnekleşme stratejileriyle beraber güvencesizleşme olmuştur (Şahin, 2016, s. 219).

Bu dönemde izlenen ekonomi politikaları 2010’lu yıllara gelindiğinde Türkiye tarımının özellikle küçük üreticiler ve tarım işçileri açısından bakıldığında çöküşüne yol açarken, büyük tarım tekellerinin piyasadaki etkinliğini giderek arttırmıştır. Bu politikalarla birlikte “tarımsal KİT’lerin bazısı özelleştirilmiş, bazısı kapatılmış, bazısı da işlevsiz hale getirilmiştir. Türkiye tarımında var olan doğrudan desteklemeler zamanla azaltılmıştır. İç pazarda geçici olarak yükselen tarım ürünü fiyatlarını düşürmek için dışalım yapılmıştır. Tarımsal girdi fiyatları artmış, buna rağmen çiftçinin eline geçen para azalmıştır.” Çok sayıda çiftçi örgütleri kurulmuş, ancak bu örgütlerin görev alanları çatıştırılmıştır. Böylece örgütlerin siyaset üzerindeki etkileme gücü düşürülmüştür (Kaymakçı, 2010, s. 86-87).

² <https://m.bianet.org> (10.12.2018)

Genel hatlarıyla 24 Ocak 1980 kararları ile tarımın destekleme kapsamı daraltılmış ve tarımsal ürün fiyatları baskılanmıştır (Günaydın, 2005). 12 Eylül İhtilali Türkiye’yi dünya kapitalizmine açmayı hedeflemiştir. İhtilal öncesinde 24 Ocak kararları ile başlayan dönem, İhtilal ile ve Özal iktidarıyla kısmen amacına ulaşmıştır (Bahçeci, 2017, s. 43).

1.5.3. 1980 - 2000 Döneminde Devlet ve Tarım İlişkisi

“Tarım ve devlet arasındaki ilişki üç maddede özetlenebilir: Birincisi; kendisi bizzat tarım yapan ve yaptırın devlet modeli olup, bu modele sahip ülkeler sosyalist ekonomik sisteme sahip ülkelerdir. Bunlar büyük tarım işletmelerinde köylüyü ve tarım işçilerini çalıştırmırlar. İkincisi; karma ekonomik sisteme sahip olan devletlerdir. Bu modelde devlet, kendisi kısmen tarım yapar ve zaman zaman piyasaya müdahale eder. Bazı kurumları ile çiftlikler işlerken, tarım işçisi çalıştırır, bununla birlikte piyasaya müdahil olur. Üçüncüsü; kapitalist devletlerdir. Bu modelde ise devlet tarıma hiç karışmaz. Bunlar tarıma müdahale etmeyen, birbirleriyle kıyasıya rekabet etme gücü veren ve güçlünün kazanmasını sağlayan devletlerdir” (Güreşçi, 2014, s. 35).

1980 sonrası tarıma yönelik yapılan tüm müdahalelerin özünde, tarım kaynaklarının kullanımı ve mevcut tarımsal üretim ilişkileri daha iyi bir hale getirilmeden, düşük emek getirisine dayalı kırsal emeğin emek gücünü değersizleştirilmesi vardır. Bu durum ulusal ve uluslararası sermayenin tarıma girmesiyle, bir taraftan tarım ile sanayi ilişkilerini ve tarımsal ürünlerle gıda ürünleri arasındaki meta ilişkilerini birleştirerek, üretim, dolaşım ve tüketim ilişkileri üzerindeki egemenliğini güçlendirmiştir (Ecevit, vd. 2009, s. 52-53).

“1985 yılında Dünya Bankası desteğiyle hazırlanan ‘Özelleştirme Ana Planı’ sonrasında, 1986 yılında 3291 Sayılı Kamu İktisadi Teşebbüslerin özelleştirilmesi hakkında kanun çıkarılmıştır. Hazırlanan ‘Özelleştirme Ana Planı’, Türkiye’de özelleştirilecek KİT’leri belirleyerek bir öncelik sıralaması yapmıştır. Bu planda adı geçen tarımsal KİT’lerden YEMSAN (Yem Sanayii A.Ş.) ve TİGEM (Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü) birinci, EBK (Et ve Balık Ürünleri A.Ş.), ÇAY-KUR (Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü), TÜGSAŞ (Türkiye Gübre Sanayii A.Ş.) ve TSFAŞ (Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.) ikinci, TMO (Toprak Mahsulleri Ofisi Genel Müdürlüğü) ve TZDK (Türkiye Zirai

Donatım Kurumu) ise üçüncü derecede öncelikle özelleştirilecek KİT'ler grubunda olmuşlardır. Türkiye özelleştirme uygulamaları, yukarıda belirtilen sıralamaya uygunluk göstermemiş, tarımsal KİT'lerden bazıları sırasından önce özelleştirilmiştir" (Günaydın, 2005).

1980'li yıllardan itibaren 15 yıl süreyle etki gösteren neoliberalizm çerçevesinde piyasaya teslim edilen ve destek düzeyi giderek azaltılan tarım sektörü, yaşanan özelleştirmeler sonrası üretken yapısını yitirmiş, çöküş sürecine girmiştir.³ 1980'lere kadar köy-kent ayrımı sınırları içerisinde kalan gelir dağılımı eşitsizliği 1990'lı yıllarda giderek dengesizleşen bir görünüme bürünmüştür. Diğer taraftan, zenginin giderek zenginleştiği, fakirin ise giderek fakirleştiği ve bu tablonun sadece köy-kent ayrımı içinde kalmaması durumu kronikleşen bir durum haline gelmiştir. Türkiye'de en zengin %20'lik nüfus durumunu geliştirirken, en yoksul %20'nin durumunda hiçbir iyileşme olmamıştır (Sarı, 2016: 38).

Tablo 2'de örnek olarak 1994 ve 2002 yıllarında kırsal ve kentsel nüfusun milli gelirden aldıkları paylar gösterilmiştir.

Tablo 2. Kentsel ve Kırsal Nüfusun Milli Gelirden Aldıkları Paylar

YÜZDE 20'LİK GRUPLAR	1994 YILI	2002 YILI
En yoksul %20	4.9	5.3
Yüzde 20	8.6	9.8
Yüzde 20	12.6	14.0
Yüzde 20	19.0	20.8
En zengin % 20	54.9	50.1
Toplam	100	100

Kaynak: Arı, 2016, s.38

Tablo 2'de yoksulluğun 2000 yılı sonrasında 1994 yılına göre arttığı görülmektedir.1986 yılında başlayan uzun ve zorlu pazarlıklar sonunda, 1993 yılında Dünya Ticaret Örgütü Uruguay Turu Tarım Anlaşması imzalanmıştır. Anlaşmanın yürürlüğe girme tarihi 1994'tür. UTTA'da Türkiye de imza atan ülkeler arasında olmuştur. Tarımsal üretimin ve ticaret koşullarının liberalize edilmesi hedeflenmiştir. UTTA'nın sonuçları arasında, iç destekler ve dışsattım

³ <http://www.zmo.org.tr> (22.11.2018)

sübvansiyonlarında indirim ile pazara giriş koşullarının kolaylaştırılması yer almaktadır (Akt., Günaydın, 2009, s. 168).

Dönemin ortalamasına bakıldığında 620 milyon dolar tarım dışı ticaret fazlası verilmiştir. Aynı dönemde tarımsal dışı ticaret hacmi artmış; tarımın dışısatımı ortalaması 2.1 milyar dolar olmuştur. Buna karşılık tarımsal dışalım 5 kat artış kaydetmiş 1.5 milyar doların üzerindeki finansman büyüklüğü tarımsal dışalım için kullanılmıştır. Ancak Türkiye’de tarımda, 1995 ve 1997 yıllarında iki kez açık verilmiştir. (Günaydın, 2009, s. 207).

Küreselleşmenin etkisinin artmasıyla çok taraflı anlaşmalar yapılmıştır. Bu anlaşmalar içerisinde en önemlisi Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) Tarım Anlaşması’dır. 1994 yılında yapılan tarım anlaşmasının amaçları arasında, taraf ülkelerin pazara girişi, iç destekler ve ihracat sübvansiyonları konularında anlaşma sağlanması yer almıştır. Belirtilen üç madde: Pazara giriş tarım ürünleri ticaretinde tarife dışı engellerin gümrük vergisine dönüştürülmesini, iç destekler tarım ürünlerine sağlanan iç desteklerin azaltılmasını ve son olarak ihracat sübvansiyonları da tarım ihracatını arttırmak için ihracat sübvansiyonlarındaki indirimi kapsamaktadır. DTÖ Tarım Anlaşmasının kapsamında gündeme gelen gelişmekte olan ülkelerin liberalleşmesi, devlet desteklerinin azaltılması gibi politikalar aynı zamanda IMF ve WB destekli ekonomik ve istikrar programları kapsamında özelleştirme ve devletin küçülmesine yönelik politikalar yer almıştır (Tokatlıoğlu vd., 2018, s. 157).

Anlaşmaya göre Türkiye 10 yıl içerisinde her bir tarım ürününde %10, tarım ürünlerinin tamamında ortalama %24 oranında indirim taahhüdünde bulunmuştur (aktaran Öztürk, 2010, s. 126). Anlaşma kapsamında tarifeler, iç destekler ve ihracat sübvansiyonu indirimleri gelişmekte olan ve gelişmiş ülkeler için ayrı ayrı oranlarda kararlaştırılmıştır. Türkiye gelişmekte olan ülkeler dahilinde avantajlardan yararlandırılmıştır (Öztürk, 2010, s. 126).

1997-1998’de ise kısmi düzelmenin ardından IMF ve DB’nın, tarımsal üretimin tasfiyesine yönelik baskıları, 1990’lı yılların sonunda iyice artmıştır. Aralık 1999’da IMF’ye ve Mart 2000’de Dünya Bankası’na verilen niyet mektuplarında Türkiye, bu kuruluşların istekleri doğrultusunda tarımdaki

destekleme politikalarına son vereceğini taahhüt etmiştir (Mütevellioglu & Işık, 2009, s. 172).

IMF ve Dünya Bankası, kaynakların kullanımında ‘devlet’ ve ‘pazar’ı birbirlerine zıt iki kutup gibi görmektedir: Devlet israflara yol açarken serbest pazar mekanizması en etkin kaynak kullanıcı olarak algılanmaktadır. Dolayısıyla devlet ekonomiden elini eteğini çekmeli her şeyi en etkin düzenleyici olan serbest pazar mekanizmalarına bırakmalıdır (Aydın, 2001, s. 15- 16).

1990’ların sonlarından itibaren IMF ve WB’ın istekleri doğrultusunda şekillenen neoliberal politikalarla tarımsal üretimin tasfiyesi hızlanmıştır. Bu durum Türkiye emek piyasasını ve istihdam yapısını da son derece olumsuz etkilemiştir (Mütevellioglu & Işık, 2009, s. 171).

Neoliberalizmin dünya çapındaki stratejisi, sömürgeci küreselleşmenin gereği olan yeni uluslararası işbölümünü yapılandırmaktır. Çevre ülkelerde, ekonomik yapı bu amaca uygun politikalarla desteklenmektedir. Gözlemlenen ilk eğilim, ekonomik büyüme ile istihdam artışları arasındaki ilişkinin zayıflamasıdır. İkinci eğilim ise, istihdamın giderek daha istikrarsız ve güvencesiz hale gelmesidir (Mütevellioglu & Işık, 2009, s. 163).

İşgücü piyasalarındaki bu önemli değişiklikler refah devletinden rekabet devletine yani başka bir deyişle fordist üretim sisteminden post-fordizme dönüşümle gerçekleşmiştir. Özellikle 1990’lı yıllarda işgücü piyasalarında, yeni istihdam şekillerinin ortaya çıkması ve esneklik uygulamaları ile ücretlerin olumsuz etkilenmesi söz konusudur (Uyanık, 2008, s. 213). Devlet güvencesi hem üretim sürecinde hem istihdam sürecinde ortadan kalkmıştır. Devlet güvencesinin olmaması ‘olması gerekenmiş’ gibi yansıtılmış ve kabul ettirilmeye çalışılmıştır.

Neoliberalizmin ünlü savunucularından olan Thatcher’ın da belirttiği “Başka Alternatif Yok” söylemi, hem hükümetleri, hem de şirketleri karın emekten sermayeye doğru yeniden bölüşümünü amaçlaması için bilinçli şekilde ortaya konmuştur (Akt., Şahin, 2016, s. 206).

Türkiye 2000’li yılların başına kadar tarımda dışsatımcı ülke konumunda olmuştur. 1980-1989 yılları arasında ortalama 1.6 milyar dolara yakın dış ticaret fazlası verilmiş, bahsi geçen yıllar arasında tarımda dış ticaret açığı verilmemiştir (Günaydın, 2009, s. 207).

1.5.4. Endüstriyel Tarım ve Doğa

Kapitalizmin iki yüzyıllık macerası, tam bir kaos ve yıkım süreci olarak ortaya çıkmıştır. Toprağın aşırı sömürülmesi gıda krizini yaratmış, okyanuslar nükleer atıklarla dolmuş, ormansızlaştırma artmıştır (Engert, Balta & Doğan, 2011, s. 5). Endüstriyel tarım aynı zamanda, toprak, su, tarım ürünlerinde meydana getirdiği kirlenme nedeniyle hem dünyada hem de ülkemizde ciddi bir tehdit unsuru olmuştur. Tarımın dünyadaki sera gazlarının üretiminde, karbondioksit ve metan emisyonlarında oranı azımsanmayacak kadar fazladır (Akt., Özkaya, 2009, s. 260).

Sürdürülebilir bir tarımsal üretim için toprağın verdiği ya da topraktan elde edilen ürünlerin tüketiminden sonra, atıkların tekrar toprağa dönmesi gerekmektedir. Buna yeniden kullanım denilmektedir. Fakat toprağın sunduklarının kentteki tüketim aşamasından sonra tekrar üretim bölgelerindeki toprağa geri dönmemesi toprağın sürekliliğini olumsuz etkilemektedir. Marx, sermayenin insanlarla yeryüzü arasında geniş ölçekli tarım, uzun mesafeli ticaret ve yoğun kentsel dönüşüm nedenleriyle bir çatlak oluştuğunu savunmaktadır. Bu gelişmelerle toprak güçsüzleştirilmiştir. Kentler tüketilen ve toprağa geri dönmeyen atıklarla kirletilirken, toprak Marx'ın deyiimiyle “sonsuz verimlilik kaynağı” mahvedilmektedir (Kanbir, 2011, s. 53).

Tarımın sürdürülebilirliği için birçok etken söz konusudur. Bu etkenlerin en başında elbette toprak gelmektedir. Tarımın uluslararası şirketlerin kontrolüne geçmesiyle üretim sürecinde de değişimler yaşanmıştır. Tarım artık doğal yollarla yapılmamakta, gübre, ilaç gibi birçok şeye ihtiyaç duymaktadır. Üretici bu yolla sanayiciye mahkum edilmiştir.

Tarımda çiftçiyi sanayiciye mahkum eden konulardan biri de tohumdur. Çiftçinin kendi üretiminden tohumluğunu ayırıp kullanmasına engel olunması, tarımın şirketlerin eline geçmesinin bir diğer tanımıdır. Bu zincirin halkaları, çiftçinin çiftlikten çıkarılması, tarımı ele geçiren şirketlerin gıdaya egemen olması, şirketlerin sömürülerine tüketicileri de dahil etmesi şeklinde oluşmaktadır (Aysu, 2009, s. 231). Tarım için önemli olan konulardan bir diğeri gübrelemedir. Yanlış uygulamalar yüzünden gübreleme konusunda da gelişmeler pek iç açıcı

değildir. Gübre imalatı için elzem olan ucuz fosil yakıtların bu yüzyılın sonunda tükeneceği öngörülmektedir (Montgomery, 2010, s. 3).

Çay örneğinde, çayın gübrenmesi doğaldır ancak yıkanarak ortamdan uzaklaşan gübrenin çevre kirliliğine neden olması söz konusudur. Artık çay tarım alanları farklılaştığı için toprak örneği alınan çay bahçesine göre gübrelemede öneri sunulmalıdır. Kullanılacak olan bitki besin maddelerinin toprağa yararlı veya zararlı olması sadece kullanılan doz ile alakalıdır (Özer, Tanyel & Kabaoğlu, 2012, s. 154).

Tarım, bütün insani faaliyetler arasında insanın çevre üzerinde en kapsamlı etkilere yol açtığı faaliyet olabilir. Suni gübre sızıntılarının nehirlerde oluşturduğu tahribat, işlenebilir yeni arazi arayışlarının ormansızlaşmaya yol açması, hava ve suyun böcek ve ot ilaçlarıyla zehirlenmesi hem bitki ve hayvan sağlığı açısından hem de insan sağlığı açısından tehlikelidir. Bu biyolojik tehlikelerin yanı sıra gıda sisteminin endüstriyelleşmesi gıda kalitesini de düşürmüştür. Bunlar yoksul ülkelerde dahi çelişkili bir şekilde obezite dahil bir çok hastalığa neden olmaktadır (Heinberg & Bomford, 2016, s. 13-14).

Tarım ürünlerinin işlendiği sanayi alanlarının hızla tekelleşmesi tüketiciler ile çiftçiler arasındaki bağın kopmasına neden olmuştur. Bu nedenle çiftçinin eline geçen değer darbe almıştır. Yıkıcı sonuçlar bunlarla sınırlı kalmamış, gıda ürünleri kirlenmiş, besin değerleri azalmış buna karşın gıda fiyatları artmıştır. Yaratılan endüstriyel tarım sisteminin, ileri seviyede petrole bağımlı olması nedeniyle endüstriyel tarım, petrol tüketimi ile çevreye zarar vermektedir. Biyoçeşitlilik kaybolmakta ve tarımsal çevre yok olmaya doğru giderken sürdürülebilirlik azalmaktadır (Kaymakçı, 2010, s. 187).

Tarımsal üretimin sürdürülebilmesinin ekonomi açısından koşulu; piyasa fiyatı ve kamusal tarım desteği toplamının, üretim için yapılan zorunlu giderler ile üretici ailesinin yaşam giderleri toplamının karşılamasıdır (Günaydın, 2009, s. 179). Çiftçinin hayatını idame ettirebilmesi tarımın sürdürülebilirliği ile ilintilidir.

Tarımsal üretimde kullanılan girdiler; emek, doğal kaynak ve sermaye olarak sıralanabilir. Sürecin çıktıları ise tüketicilere ulaşan nihai tarım ürünleri ile sanayiye girdi olabilecek ara mal kategorisindeki tarım ürünleridir (Kanbir, 2011, s. 54). Ancak neoliberalizm, siyasal liberalizmde olduğu gibi kimi ahlaki kaygılar

taşımadığından, insanların yeterli miktarda ve güvenli gıdaya sahip olmaları için herhangi bir müdahalede bulunmamaktadır (Gökten & Gökten, 2017).

1.6. NEOLİBERALİZMİN DERİNLEŞMESİ, KRİZLERİ VE TÜRKİYE TARIMI: 2000 SONRASI DÖNEM

1.6.1. “Kendi Kendisine Yeterli Bir Tarım Ülkesi” Tanımından Uzaklaşılması

“17 Ocak 2000’de, Şeker ve Tütün Yasaları meclis gündemine gelmeden önce, IMF’nin tasarladığı tarım reformları henüz yeni yeni telaffuz ediliyorken, dönemin Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, gözlerden kaçan bir konuşma yapmıştır. Ziraat Mühendisleri Odası’nın düzenlediği bir kongrede konuşan Demirel’in söylediklerine dair, bir gazeteden alıntılar şu şekildedir: “Demirel, köylü ile çiftçiyi ayırmanın önemine dikkat çekerken, ‘köyler ile şehirler arasındaki farkı ortadan kaldırmalıyız’ demiştir. Tarımda çalışan nüfusun azaltılması gerektiğini de belirten Demirel, bugün nüfusun yüzde 44’ünün tarım alanında çalıştığını, bu rakamın % 8-10’lara inmesi gerektiğini söylemiştir. (...) ‘Tarımı köylü değil, çiftçi yapmalı’ diye konuşan Demirel, bir köylünün Gayri Safi Milli Hasıla’dan aldığı payın, ortalama bin dolar olduğunu, bu rakamın üç-dört bin dolara çıkarılması gerektiğini kaydetmiştir.”⁴

Neoliberalizm, kapitalizmi yaklaşık kırk yıldır biçimlendirmektedir. Neoliberalizmin belirleyicisi olan kamu harcamalarının kısıtlanması ve özelleştirmenin artırılması anlayışının küresel gıda zincirine de etkileri olmuştur. Bağımsız ve küçük ölçekli üreticilerin yerlerinden edilmesi, doğal kaynakların hızlı tüketimi, iklim değişimi ve giderek petrole bağımlı hale gelmesi bu etkilerin bazılarıdır. Tarımda kapitalist üretim arttıkça küçük üretici göç etmek zorunda kalmıştır (Gökten & Gökten, 2017).

Tarım sektörü insan ihtiyaçları açısından en temel ihtiyaç olan beslenmeyi sağladığından devlet desteği ve müdahalesi gerekmektedir. Devlet desteği gereken durumlar toplumun gıda güvenliği, tarımsal arz güvenliğinin sağlanmasıdır. Devletin müdahalesinin gerektiği durumlar ise tüketicilere uygun fiyatla ürün

⁴ <http://marksistteori.org> (10.10.2018)

arzının garanti edilmesi ve bunun sürekliliğinin sağlanması devlet eliyle olabilmektedir (Tokatlıoğlu vd., 2018, s. 153-154).

Türkiye’de toplam nüfusun önemli bir kısmını kırsal nüfus oluştururken bu kesimin gelir kaynağı tarımcılık ve hayvancılık olmuştur. Tarımsal üretimin hızla tasfiye edilmesinin sosyal sonuçları son derece yıkıcı olmuştur. Türkiye, OECD ülkeleri arasında tarımda en düşük oranlara sahip ülkeler arasında yer almış, tarımsal ürünleri ithal eden ülke konumuna gelmiştir (Mütevelliöğlu & Işıık, 2009, s. 172).

Tarımsal desteklemeler yapılmıştır. Bu desteklerin şekli genelde üretime fiyat desteği verilmesi ve girdi sübvansiyonu olmuştur. Tarımsal desteklerin amaçları ise; iç pazarı büyütmek, gelirin bir parça daha adaletli paylaşılmasıyla kırsaldaki kesimin daha fazla pay alması, tarıma dayalı sanayiye daha ucuz girdi sağlanmasıdır. Ancak fiyat ve girdi desteklerine dayalı tarımsal destekleme sistemi, IMF ve DB’nın uygulamaya koyduğu programlarla birlikte kaldırılmıştır. Bunun yerine “doğrudan gelir desteği” sistemine geçilmiştir. 2001 yılında uygulanmaya başlanan bu sistemle hükümet tarafından gelir ödemesi yapılmaktadır. Bu sistem ile çiftçinin üretim yapıp yapmasına bakılmamakta, toprak büyüklüğüne bakılarak ödeme yapılmaktadır. Yani bu sistemde üretim ile gelir arasında bir denge yoktur. Arazi büyüklüğü ile gelir arasında bir ilişki söz konusudur (Tokatlıoğlu vd., 2018, s. 158-159).

Kapitalist dönem öncesinde tüm toplumlar köylü toplumlardıydılar. Günümüzde hem zengin, büyük ölçekli aile tarımını hem de tarımsal sanayi şirketlerini içeren kapitalist tarım, üçüncü dünyanın köylü üretimine yönelik kitlesel bir saldırı içindedir. Bu saldırı girişiminin ilk adımı Dünya Ticaret Örgütü’nün Katar, Doha’daki 2001 Kasım ayı toplantısında atılmıştır. Bu saldırının birçok kurbanı vardır. Çoğunluğu hala insanlığın yarısını oluşturmakta olan üçüncü dünya köylüleridir (Amin, 2009, s. 87). Bahsedilen uluslararası anlaşmalarla birlikte sermaye küresel çapta hareket edebilmektedir. Sermaye birikim yöntemlerini anlamak için öncelikle bu yapıların çözümlenmesi önem taşımaktadır (Öztürk & Kart, 2017, s. 146).

DTÖ, IMF, WB gibi uluslararası kurumlar, tarım ürünlerindeki ticaretin büyük şirketlerin çıkarlarını koruyacak şekilde yapılanmasını normalleştirirken

hükümetleri bu ürünler üzerindeki ticaret engellerini kaldırmaya zorlamıştır. Bu gelişmeyle birlikte dünyanın her yerinde çok uluslu şirketler, ulusal pazarda tarım girdi ve çıktılarını koruyan ülkelere de girebilme fırsatını yakalamışlardır. Birçok ülkede hükümetler tarım piyasasını ve kırsal ekonomiyi korumak için geliştirilen kamu politikalarını terk etmişlerdir. Piyasalar serbestleştirilirken, destekler sadece büyük kapitalist tarım üretimine aktarılmıştır. Böyle desteklerin getirisi; vergiden muafiyet, gümrük vergilerinin indirilmesi, tarımsal sermayeye avantajlı faiz oranları uygulanması olmuştur (Stedile, 2009, s. 96).

Bugün dünyada WB, DTÖ gibi merkez ülkelerin denetimindeki örgütler aracılığı ile onların çıkarlarından yana olan serbest bir piyasa düzeni vardır. Bu durum ile üçüncü dünya ülkelerinin tarımı olumsuz olarak etkilenmiştir. Bundan önceki süreçte tarım ülkesi olarak anılan Türkiye dahi tarım ürünlerinin dış alımcısı olmuş, gıda egemenliğini kaybetmiştir (Kaymakçı, 2010, s. 200-201).

1.6.2. Toplumsal Modernleşme ve Tarım

Gelişmekte olan ülkelerdeki çiftçiler kendilerini güvencesiz ve belirsiz bir ortamda hissedebilirler. Bunun nedeni tarımın doğa ve iklim koşullarına bağlı olmasından kaynaklı tarımsal ürün fiyatlarında istikrarsızlık yaşanabilmekte ve altyapının yetersiz olması çiftçiyi daha da olumsuz etkileyebilmektedir (Akt., Tokatlıoğlu vd., 2018, s. 154).

Modernleşme sermaye birikimi ve üretimin artması gibi yapıcı boyutlara sahip olmakla birlikte, emeği pazarda satılan bir meta haline getirmek, genellikle üretim ve hayatın yeniden üretimi için lazım olan doğal ekolojik dengeyi tahrip etmek ve refah seviyesinin dağılımını kutuplaştırmak gibi yıkıcı boyutlara da sahiptir (Amin, 2009, s. 88).

Kırsal kesimin gelişen olumsuz ekonomik koşulları karşısında geliştirdikleri yaşamlarını sürdürebilme mücadeleleri, farklı yerel kırsal dinamiklere bağlıdır. Çiftçiler yaşayabilecekleri bir gelir seviyesini tutturabilmek, iktisadi ve toplumsal faaliyetlerini rasyonel bir şekilde örgütleyerek ellerindeki kaynakları ve emek gücünü en uygun seviyede kullanmak için mücadele etmektedirler (Akt., Aydın, 2001, s. 21).

Endüstriyel tarım küresel ekonomiyi azınlığın yararına, büyük çoğunluğun zararına dokunarak tekrar şekillendirmiştir. Fakir çiftçilerin küresel gıda

ekonomisinde genelde dezavantajlı konuma gelme nedenleri arasında makineleri, yakıtları ve ticari zirai girdileri satın alamamaları vardır. Bu duruma bir de, endüstriyel gıda ihracatçısı ülkelerin, kendi ülkelerindeki üreticileri sübvansiyonlarla destekleyip fakir ülkelerdeki üretim fazlasının aşırı ucuzlamasına ya da ziyan olmasına yol açan tarım politikaları eklenmektedir. Tüm bunlar, sistemli bir şekilde her yıl milyonlarca köylünün çiftliğini bırakması ve dolayısıyla yoksul, topraksız, kötü beslenen hatta açlıkla mücadele eden bir şehirli sınıfın oluşmasına neden olmuştur (Heinberg & Bomford, 2016, s. 14-15).

Endüstriyel kapitalist tarım başka bir deyişle modern tarımın ekolojik krize etkisi oldukça büyüktür. Buna neden olarak, kırdan kente göç ve kentleşmenin yarattığı problemler gösterilebilir. Başka bir neden ise, endüstriyel tarımsal üretim tekniklerinin yarattığı problemlerdir (Kanbir, 2011, s. 51).

1980’de toplam 44.7 milyon nüfusun %56’sı kırsal alanlarda yaşamaktaydı. 1997’de bu oran %35’e düşmüştür. Bunun yanı sıra tarım ürünlerinin para etmemesi, toprağın kırsal alanlarda yatırımın bir aracı olarak cazip görülmesini engellemiştir. Miras yoluyla giderek küçülen ve kimi köylerde ya atıl bırakılan ya da kiracılık biçiminde bırakılan topraklar küçük üreticiliğin süregitmesini sağlamıştır (Aydın, 2001, s. 17).

Tarımsal çözümlenin en anlamlı göstergesi, tarım sektörü istihdamında meydana gelen düşüşler olarak gösterilebilir. Türkiye’de tarımın istihdamdaki payı, 1997 yılına kadar % 43-44 civarındaydı ve bu seviye o dönem için ILO verilerine denk düşmekteydi. Türkiye’de zorunlu eğitim 1997 yılında sekiz yıla çıkarılmış, bununla beraber 2000 yılında tarımın istihdamdaki payı % 36’ya gerilemiştir (Oyan, 2009, s. 242).

Burada dikkat çeken başka bir konu ise, tarımda istihdam edilerek ücretsiz aile işçisi sayılan 12-15 yaş arası çocukların payının çokluğudur. 2000 sonrası dönemde tarımsal istihdam 10 puan civarında daralmıştır. Tarımda 2000 yılında 7.7 milyon kişi, 2001 yılında 8 milyon kişi çalışırken, 2007 yılında bu sayılar 5.6 milyona gerilemiştir. 2001 ve 2007 yılları arasında 2.4 milyon çiftçi artık tarımsal istihdamda değildir (Günaydın, 2009, s. 208). Tarımdaki istihdamdan çekilen çiftçinin çoğu köyünü terk ederek, şehirleşmeye mecbur kalmıştır.

1.6.3. Uluslararası Tarım Şirketlerinin Etkileri

Uluslararası şirketlerin küçük üreticiyi kendilerine bağımlı hale getirme şekillerinden biri de genetiği değiştirilmiş şirket tohumlarıdır. Bu şekilde dünya ekonomisinde eşitsiz sermaye birikimi olmaktadır (Gökten & Gökten, 2017).

Uluslararası şirketlerin kontrolleri altına aldıkları konular tehlike arz etmektedir. Uluslararası şirketler doğa, genetiği değiştirilmiş tohumlar, su, biyoçeşitlilik gibi konularda özel mülkiyet hakkı geliştirmektedirler. Dünyanın her yerinde gıda ve hayvanların kayıt altına alınması gibi bir durum söz konusudur. İnsanlık kendini şirketlerin kayıt altına aldığı gıdalar ile beslemek zorunda kalmıştır. Yani gıda basit bir metaya dönüşmüştür. Bu meta(lar) çokça ve hemen tüketilmelidir. Bu süreçlerin köylüye yansması ise tarımı köylü açısından sürdürülebilir olmaktan çıkarmaktadır. Bu politikalar ülkelerimizi içeriden boşaltmaktadır (Stedile, 2009, s. 98).

Gıdalar üzerinde, şirketlerin etkisi olması, gıda fiyatlarının değerinin üzerine çıkmasına neden olmaktadır. Bu durumda, kaynak ve gelir yetersizliği nedeniyle gıdaya ulaşamayan kitleler için açlık söz konusudur. Gıdanın kar oranında koşullu hale getirilmesinin sosyal sorunlarından biri ve en önemli açlıktır (Stedile, 2009, s. 99).

Sanayi tarımcılığı, monokültür tarımı yapabilmek için her defasında gıdanın daha fazla kirletilmesine olanak verir. Bu durumdan zenginler kendilerini korumaya başlamış durumdadırlar. Süpermarketlerde organik tarım ile üretilmiş gıdaların tüketimi giderek artmaktadır (Stedile, 2009, s. 100). Kentler, devlet gücünün ötesinde kendi aralarında rekabet eder hale gelmişler ve böylece ekonomik kalkınmanın odak noktası olmuşlardır (Akt., Bahçeci, 2017, s. 38).

Türkiye için 2000'li yıllarda, Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası ile yapılan anlaşmalar ile tarım politikalarının temeli atılmıştır. Aralık 1999'da IMF ile imzalanan Stand by Anlaşması'nın ve 2001 yılında Dünya Bankası ile imzalanan Tarım Reformu Uygulama Projesi Anlaşması'nın hükümleri, küçük istisnalar hariç hemen hemen tümüyle uygulanmıştır (Günaydın, 2009 s. 167).

1999 yılında IMF ile imzalanan Stand by Anlaşması ve niyet mektuplarında tarımla alakalı birçok taahhüt verilmiştir. 1999 ile 2008 yılları aralıksız IMF birlikteliği ile geçirilmiştir. Niyet mektuplarındaki IMF tarım

taahhütleri; mevcut desteleme sistemini saf dışı bırakıp, doğrudan destekleme sistemine geçilmesi, ziraat Bankası'nın sübvansiyonlu tarım kredisi sağlamasına son verilmesi, destekleme alım fiyatlarının dünya borsa fiyatlarına göre belirlenmesi, tarım Satış Kooperatifleri Birliklerinin yeniden yapılanması, TŞFAŞ, ÇAYKUR ve TEKEL'in özelleştirilmesi, tütün ve şeker yasalarının çıkarılması şeklinde olmuştur. Türkiye Kasım 2000 ve Şubat 2001 dönemlerinde iki önemli kriz yaşamıştır. Ekonomisinde %12'ye varan küçülmeler olmuştur (Günaydın, 2009, s. 170).

1999-2000 yılları arasında tarımsal sübvansiyonlar 6 milyar dolar azalmış, 1.1 milyar dolara inmiştir. Oran olarak incelediğimizde tarımsal sübvansiyonların GSMH'ya oranı %3.2'den %0.5'e düşmüştür. Kasım 2000 ve Şubat 2001 krizlerinden sonra tarım bütçesi hiçbir zaman GSMH'nın %1'i seviyesine yükselmemiştir (Günaydın, 2009, s. 172).

14 Mart 2000 tarihinde Resmi Gazete'de yayımlanan Bakanlar Kurulu kararı ile Doğrudan Gelir Desteği (DGD) pilot projesi başlatılmıştır. DGD, Aynı anda Avrupa Birliği'nde bölgesel farklılıkları dikkate alarak uygulanmıştır. Ülkemizde ise Çiftçi Kayıt Sistemine (ÇKS) kaydı olan tüm üreticiler, ekim yapmak koşuluyla DGD'den yararlanmaya başlamışlardır. Ekilip ekilmediğinin denetiminin yetersiz olması desteğin üretim yapana değil tarla sahibine aktarılmasına neden olmuştur (Günaydın, 2009, s. 176).

2002 yılında DGD ödemelerinin toplam tarım bütçesi içindeki payı %78.6 olmuştur. 2003 yılında %83 ile en yüksek noktasına ulaşmıştır. 2004 yılında %80.4, 2005 yılında %63.4, 2006 yılında %55.8 ve 2008 yılında ise %34.1 olmuştur. 2009 yılında ise bütçede DGD ödeneği yoktur (Günaydın, 2009, s. 178).

Tarımdaki çözülmeyi hazırlayan politikaların temeli tarıma yönelik desteklerin azaltılmasıdır. Tüm desteklerin tasfiye edilerek DGD sistemine geçilmesi bu politikaların sonucudur (Oyan, 2009, s. 239). DGD sistemi, Türkiye tarımını üretimden koparmıştır (Günaydın, 2009, s. 178). Bu ödemelerin belli olmayan tarihlerde yapılması çiftçinin üretime fayda sağlayacak girdi temini için bu kaynağı kullanmasını imkansız hale getirmektedir. Borcunu ödeyebilmek için faizle girdi sağlayan çiftçi DGD ile aldığı parayı da faiz borcunu kapatmak için kullanmıştır (Öztürk, 2010, s. 146).

Gelişmiş ve az gelişmiş ülkelerde etkin rol oynayan uluslararası şirketler tarım ve tarımcıyı destekleme adı altında merkezi bütçeden ayrılan paranın akış yönünü değiştirmişlerdir. Paranın yönü çiftçilerden daha çok üretim girdisi üreten ve ham veya işlenmiş tarımsal ürünler pazarlayan uluslararası şirketlere akacak şekilde düzenlenmiştir. Asıl üretim yapan çiftçiye bu paydan o kadar az ayrılmıştır ki çiftçinin artık rekabet edecek gücü kalmamıştır. Diğer taraftan çiftçiye sağlanan her fayda, verilen her destek tüketiciye de olumlu yansımış, tarım ürününü ucuza tüketmesine neden olmuştur (Aysu, 2009, s. 225).

2000 yılında uygulamaya başlanan Tarım Reformu Uygulama Projesi (TRUP/ARIP) 31 Aralık 2008 yılında sona ermiştir. 2000 yılı sonrasında hiçbir sektörde tarım sektöründe olduğu kadar “baştan aşağı yapılandırma” süreci yaşanmamıştır. Beklenen sonuçlara ulaşılmış ve tarımda hızlı bir tasfiye süreci başlamıştır. Küçük çiftçiden büyük çiftçiye kadar herkes kaybetmiştir. Kırsal göçün bu süreçte devam ediyor olması yoksullaşma sürecinin de devam etmesi anlamına gelmektedir (Oyan, 2009, s. 236).

Uluslararası şirketler dünya ve Türkiye tarımına egemen olmak için çiftçilerin üretimden pazarlamaya kadar etkilerini yıkma girişimlerinde bulunmuşlardır. Çiftçilerin bağının koparılmasının istendiği hedeflerden biri de Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri olmuştur. Bu birlikler çiftçilerin ekonomik olarak örgütlendikleri yerlerdir. Yabancı şirketler adına bunu isteyen ise Dünya Bankası’dır. Burada daha önce KİT’lerin özelleştirmesinden farklı olan bir durum söz konusudur. KİT’ler devlete aitti. Ancak Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri’nin entegre tesisleri, arsaları kamuya değil, çiftçi örgütlerine aittir. Dünya Bankası, Tarım Satış Kooperatifleri ve Birliklerini ortadan kaldıramadığı takdirde çiftçiliği yok edemeyeceğini ve gıda şirketlerinin Türkiye tarımına egemen olamayacağını biliyordu. Dünya Bankası’nın isteği üzerine 57. hükümet TSKB’lerin yasasını değiştirmiştir (Aysu, 2009, s. 229).

Türkiye’de 2000-2008 yılları arasında, ilk kez tarım açığı verilmiştir. Dönemin dışsatım ortalaması 2.8 milyar dolar olarak bir önceki dönem ortalamasının 700 milyon dolar üzerine, dışalım ortalaması ise 3 milyar doların üzerine yani bir önceki dönemin iki katına çıkmıştır. Ülke genelinde 2007 yılında kuraklık yaşanmıştır. Aynı yıl tarımsal dışalım oranı 4.6 milyar dolar olarak kaydedilmiştir. 2008 yılında ise sadece Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde kuraklık

yaşanmamasına rağmen dışalım 6.4 milyar dolara ulaşmış Cumhuriyet tarihindeki ilk ve en büyük tarımsal dışalım gerçekleşmiştir. Dönem ortalamasında ise 215 milyon dolar tarımsal dış ticaret açığı verilmiştir (Günaydın, 2009, s. 207).

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan itibaren tarım sektörü, hiçbir dönemde 2000'li yıllardaki kadar kan kaybetmemiştir. Özellikle 20. yüzyılın son çeyreğinde gelişmekte olan ülkelere dayatılan liberalleşme ve yeniden yapılanma uygulamaları, 2008 mali krizi ile sorgulanır hale gelmiştir. Böylece gelişmekte olan bir ülke olan Türkiye'nin hem yeterince geliştiremediği sanayisi hem de mali kurumları hızla yabancı sermayenin denetimine geçmiştir (Çıkın, 2017, s. 7).

İKİNCİ BÖLÜM

2. DÜNYADA VE TÜRKİYE'DE ÇAY ÜRETİMİ

2.1. ÇAY ÜRETİMİNİN TARİHİ

2.1.1. Dünyada Çayın Tarihçesi

Çay bitkisinin anavatanı ile ilgili tartışmalar halen devam etmektedir. Kimilerine göre çayın anavatanı Çin'in Güneybatı bölgeleri, kimilerine göre ise Hindistan'ın Kuzeybatı bölgeleridir. Tarımın babası, araştırmacı ve bitkilerin kaşifi olarak bilinen Çin imparatoru Shen Nong yaptığı bir gezi sırasında ormanlık bir alanda dinlenirken kaynatılmakta olan suyun içerisine düşen kuru yaprakların oluşturduğu kahverengi suyun insanda dinçlik ve zindelik oluşturduğunu gözlemlemiş, düşen yaprakların çay ağacı olduğunun anlaşılması ile çay keşfedilmiştir. Çayın keşfedilmesi tarihi MÖ 2737 tarihine dayanmaktadır (Kacar, 2010, s. 1).

Çin'de Buda rahipleri çay kültürünü yerleştirmede ve yaymada büyük ölçüde öncülük etmişlerdir. Çin'deki uygulamaların etkisiyle çay tarımı MS 805 yıllarında Japonya'da da başlamıştır. Çay bitkisi ilk kez, Japonya'dan Java'ya 1684 yılında Alman Doğa Bilim İnsanı Andreas Cieyer tarafından getirilmiştir. Sri Lanka'da çay tarımı, kahve pas hastalığından dolayı kahvelerin büyük oranda zarar görmesiyle 1870'li yıllarda hızla yayılmıştır. Sovyetler Birliği çay tarımına 1847 yılında başlamıştır. Amerika Birleşik Devletleri'nde çay bitkisinin yetiştirilmesi ve yaygınlaştırılması 1890-1915 yılları arasında olmuştur. Ancak maliyetlerin yüksek olması ve fazla işgücü gerektirmesi nedenleriyle üretim yerine dış alım yoluyla Amerika Birleşik Devletleri'nin çay ihtiyacı karşılanmıştır. Arapların çayı tanınması MS 850 yıllarında olmuştur. İngilizler ise çayı ilk kez 1598 yılında görüp tanımışlardır. İngiltere'de çayın halk arasında yaygınlaşması Hollanda, Fransa ve Almanya ile hemen hemen aynı zamana rastlamaktadır. İngiltere'de insanların kulüplere gitmeleri çay içim alışkanlığının artmasına neden olmuştur. Günümüzde çay, Rusya Federasyonu'nda milli içecek olarak tüketilmektedir (Kacar, 2010, s. 2).

İngilizler sağlık ve zindeliğin sunulduğu bu sıcak içeceği o kadar çok benimsemişlerdir ki, çayı bir yaşam tarzı haline getirmişlerdir. 18.yüzyılda bugün dünyanın en büyük çay yetiştirilen bölgesi sayılan Assam ve Seylan Adası'nda

çay bahçeleri oluşturmuşlar, üretilen bu çayları Avrupa'ya hızlı olarak taşımak için de süratli yelkenliler yapmışlardır (ÇAYKUR, 2017, s. 2).

Çay bir yandan dünyanın en popüler ve en düşük maliyetli içeceklerinden biri olma özelliği taşıırken, diğer yandan "meta" olarak küresel içecek pazarında, cirosu en yüksek sektörlerden biridir. Bir araştırmada dünyada günlük üç milyar bardak çay içildiği tespit edilmiştir. Asya, Orta Doğu, Afrika, Birleşik Krallık, AB, ABD ve BDT ülkelerinde düzenli olarak her gün ve gün boyunca çay tüketilmektedir.⁵

Dünya genelinde çay tarım alanları Tablo 3'te gösterilmiştir. Türkiye çay tarım alanları sıralamasında dünyada yedinci sırada yer almaktadır. En yük çay alanına sahip olan ülke ise Çin'dir.

Tablo 3. Dünya Çay Tarım Alanları (2016)

ÜLKELER	ÇAYLIK ALAN (Bin Hektar)
ÇİN	1.869
HİNDİSTAN	586
SRİLANKA	224
KENYA	197
ENDONEZYA	120
VIETNAM	116
TÜRKİYE	76
Diğer Ülkeler toplamı	450
Genel Toplam	3.638

Kaynak: ÇAYKUR, 2017, s. 6

Uzmanların araştırmalarına göre çay, dalgalı ve meyilli arazide (Pabuççuoğlu, 2015, s. 29) tropikal bölgelerde ve iklim bakımından bol yağışlı ve sıcak alanlarda yetişmektedir. Bitkinin normal gelişebilmesi için toplam yıllık yağışın 2000 mm'den az olmaması ve aylara göre yağış dağılımının düzenli olması gerekmektedir (ÇAYKUR, 2017, s. 2). Türkiye'de çaylık alanların % 65'i

⁵ <http://www.caysiad.org.tr> (15.09.2018)

Rize, % 21'i Trabzon, %11'i Artvin, % 3'ü ise Giresun ve Ordu illerinde bulunmaktadır (Erarslan, 2002, s. 11).

2.1.2. Türkiye’de Çayın Tarihçesi

“Ülkemizde çay tarımı; Doğu Karadeniz Bölgesinde 830 bin çaylık alanda yaklaşık 212 bin üretici tarafından yapılmaktadır. Yıllık yaş çay ürünü rekoltesi iklim ve tarımsal teknik önlemlere bağlı olarak 1.250-1.350 bin ton arasında değişmektedir.”⁶ Gürcistan sınırından Trabzon Araklı’ya kadar olan bölge çay yetiştiriciliği bakımından en ekonomik bölgedir. Araklı Karadere’den başlayarak Ordu’nun Fatsa ilçesine kadar olan bölge ise ikinci derece ekonomik bölgedir (Erarslan, 2002, s. 7).

Çay ortaya çıktığı dönemde gereksinim duyulmayan bir madde olmuştur. Çayın ticaretinin artması ve az bulunur bir ürün olması nedenleriyle çay lüks meta ürünü haline gelmiş ve üretimin giderek artması ile sermaye oluşumuna neden olmuştur. Günümüzde çayın tarımı ve üretimi büyük ölçekli firmalar tarafından yapılmakta ve piyasası bu firmalar aracılığı ile kontrol edilmektedir (Genç, 2016, s. 258).

Bu gün çay, bir ihtiyaç maddesi olarak köylü ve kentli arasında yayılmış durumdadır. Bu yayılma öyle kökleşmiştir ki, ihlamur gibi bitkilerden yapılan ikame içecekler bile etkisini gösterememiş ve çayın yokluğunu hissettirmiştir. Ülkemizde çay, çeşitli amaçlarla; gıda olarak, keyif verici olarak, uyarıcı olarak içilmektedir. Son yıllarda, özellikle yurt dışından gelen kanserojen gıdaların sebep olduğu kanser hastalığına çare olarak, özellikle ‘yeşil çay’ içilmesi de alışkanlık haline gelmiştir (Pabuççuoğlu, 2015, s. 20).

Siyah çayı halkın her kesiminden insanlar gün içerisinde evlerinde, işyerlerinde ve başka birçok yerde tüketebilmektedirler. Bu sebeple siyah çayın deyim yerindeyse sınıfsız bir ürün olduğunu ileri sürebiliriz. Ancak beyaz çay için fiyatının yüksekliği nedeniyle aynı şeyi söylemek mümkün değildir (Ergün, Şahin, 2018, s. 86). Türkiye’de asgari ücret net 2.020,59 TL iken, siyah çayın kilogram fiyatı 30-40 TL arasında değişmekte, beyaz çayın kilogram fiyatının ise 4 bin TL olduğu bilinmektedir.

⁶ <https://www.tarimorman.gov.tr> (12.12.2018)

Çay hasattan tüketime kadar birçok evreden geçmektedir. Yaş çay maliyetinde ise çeşitli unsurlar söz konusudur (Pabuççuoğlu, 2015, s. 26):

- Tarla bedeli faizi,
- Tarlanın her sene temizlenmesi, kazılması, çapalanması, gübrenmesi masrafları,
- Yaprak toplamada işçi masrafları,
- Taşıma masrafları,
- Setlerin ve kanalların onarılması için yapılan masraflar.

Ülkemizde 2009-2017 yılları arasındaki kuru çay üretimi ise Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4. Kuru Çay Üretimi

Yıllar	Üretilen Kuru Çay (Ton)
2009	111.696
2010	106.662
2011	116.813
2012	124.387
2013	130.720
2014	118.547
2015	130.277
2016	134.063
2017	89.000

Kaynak: Tarım ve Ormanlık Bakanlığı

Tablo 4'te görüldüğü gibi 2009 ve 2017 yılları arasında üretilen kuru çay miktarlarında dalgalanmalar olmuştur. Bu yıllar arasında en yüksek üretim 2016 yılında olurken en düşük üretim ise 2017 yılında gerçekleşmiştir. Üretim ile satış arasındaki dengeyi doğru yorumlayabilmek için kuru çay satışları Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5. Kuru Çay Satışları

Yıllar	İç Satış (Ton)	Dış Satış (Ton)	Toplam (Ton)
2009	107.655	2.505	110.160
2010	123.293	1.842	125.135
2011	101.124	2.130	103.254
2012	112.090	3.181	115.270
2013	129.390	4.133	133.523
2014	146.805	4.224	151.029
2015	115.650	5.004	120.654
2016	117.277	5.500	122.777

Kaynak: Tarım ve Ormanlık Bakanlığı

Tablo 5'e yıllar arasında bakıldığında kuru çay üretimi ve satışı arasında paralel bir ilerleme olmadığı görülmektedir. Örneğin; 2010 yılında 106.662 ton kuru çay üretilmiş toplamda 125.135 ton kuru çay satılmıştır. Tam tersi bir örnek ise 2016 yılında yaşanmıştır. Bahsi geçen yılda kuru çay üretimi 134.063 ton iken, toplam 122.777 ton kuru çay satılmıştır.

Çayın üretim süreci ve dolaşımı ise şu şekildedir: küçük üretici, fabrika, borsa/açık artırma, uluslararası ticaret, çay şirketi, yiyecek içecek servisi (restoranlar vs.) veya perakendeci, tüketicidir (Müftüoğlu, 2009, s. 146).

2.1.3. Çay Bitkisinin Türkiye'de Üretilmeye Başlaması

Türkiye'de çay bitkisinin yetiştirilmesinde ilk ciddi girişim 1888 yılında olmuştur. Çay fidanları zamanın Ticaret Nazırı Esbaki İsmail Paşa tarafından Çin'den getirilmiştir. Bursa'da belirli yerlere dikilen çay fidanları gelişmemiştir. Çay tarımı ile ilgili girişimler, 1917 yılından sonra artmıştır. Batum'a incelemeler yapmak üzere bir heyet gönderilmiş, heyette bulunan Ali Rıza Erten seyahat dönüşü bir rapor hazırlayarak benzer ekolojiye sahip olan Doğu Karadeniz kıyılarında çay bitkisinin yetişebileceğini açıklamıştır (Kacar, 2010, s. 3-4).

Bu rapor 1924 yılına kadar dikkate alınmamıştır. İlerleyen süreçte Kafkasya'daki çalışma şartlarının bozulması, Doğu Karadeniz yöresinde işsizliğin artmasına neden olmuştur. Yöredeki bu ekonomik bunalıma çözüm aranırken Ali Rıza Erten'in 1917 yılında verdiği rapor gündeme getirilmiş ve bölgede çay

tarımının yapılması görüşüne varılmıştır. Çay tarımı deneme çalışmaları için Rize’de Bahçe ve Kùltürleri İstasyonu kurulmuş ve başına Ziraat Umum Müfettişı Zihni Derin getirilmiştir. Deneme çalışmalarından olumlu sonuç alınmıştır. 1937 yılında Sovyetler Birliği’nden Gürcistan kökenli 20 ton çay tohumu alınarak daha etkili çalışmalar yapılmıştır. 1930 yılında 30 ton, 1940 yılında 20 ton çay tohumu satın alınarak üreticilere dağıtılmıştır (Erarslan, 2002, s. 4-5).

Fikir vermek amacıyla İngiliz uzmanlar Rize çaylarına dair rapor vermişlerdir ve o raporlardan biri şöyledir: Japonya’da Blacki TED Co. Ltd. ‘Rize çayı numuneleri kalitesinin üstünlüğü bizi hayrete düşürmüştür. Özü ve kokusu harikadır. Bütün dünya çayları arasında birinci derece seviyeye sahip olduğu tahmin edilmektedir’ (Pabuççuoğlu, 2015, s. 34-35).

1939 yılından 1940 yılına kadar geçen bir yıllık sürede çay ekilen alanlar ve üretici sayısı hızla artarken buna bağlı olarak alınan yaş çay miktarı artmıştır. Bu artış 1943 yılında kendini daha ciddi hissettirmiştir. Yaş çay miktarı 1943 yılında 68.346 iken, 1944 yılında 160.224, 1945 yılında 225.088 ve 1946 yılında 382.316 kilograma ulaşmıştır. Çay tarımının giderek genişleyen bir alanda yapılmasıyla kurulacak olan yeni fabrikalarla yeni yatırım ve iş alanları yaratılmasının önünü açmıştır (Genç, 2016, s. 265).

2.1.4. Türkiye’de 1940’dan İtibaren Çay Üretimindeki Değişim

1940 yılında çıkarılan Kararname ile çay tarım alanları, ekolojik ilkelere göre Araklı Deresi’nden Sovyetler Birliği sınırına kadar sahilden 15 km olacak şekilde belirlenmiştir. Çay tüketim ve dış alım durumu dikkate alınarak 30 bin dönümlük bir alan, çay tarımı için ayrılmış ve Ziraat Bankası’nın beş yıl süreyle üreticiye faizsiz olarak 25 lira vermesi kararlaştırılmıştır (Kacar, 2010, s. 5).

Çay üretimi 20 Mayıs 1942 tarihinde 4223 sayılı Kahve ve Çay İnhisarı adlı kanunu ile tekele alınmış ve üretilen çaylar Tekel İdaresine verilmiştir. Anılan kanunda; çayın devlet tekeli altında olduğuna, bu tekelin Tekel Genel Müdürlüğü’nce sağlanacağına, çayın perakende satış fiyatının yurdun her yerinde aynı olacağına ve yaş çay yaprağının kanuni yetkisi olmayanlar tarafından üretilmesi, işlenmesi, satılması ve Türkiye’ye sokulmasının 1918 sayılı Kaçakçılığın Men ve Takibine Dair Kanun hükümlerine bağlı olacağına dair hükümler yer almıştır (Kacar, 2010, s. 5).

1947 yılına kadar çay yaprakları atölyelerde işlenmiştir. Zamanla yaş çay üretimi artmış ve yaş çayların işlenmesi için atölyelerin yetersiz gelmesi fabrikaya duyulan ihtiyacı işaret etmiştir. İlk çay fabrikası 1947'de 60 ton/gün kapasiteyle Rize'de kurulmuştur (aktaran Genç, 2016, s. 265). Ancak fabrikanın işlediği kuru çay miktarı II. Dünya Savaşı nedeniyle ve ticari çıkarlarına dokunanların resmi makamlara kadar uzanan etkisiyle atölyelerin işlediği kuru çay miktarından az olmuştur. Ayrıca ilk kurulan fabrikaların bir kısmında soldurma işlemine ait yerlerin olmaması çayın kalitesini düşürmüştür (Pabuççuoğlu, 2015). Daha sonra üretimin artmasıyla 5684, 6133, 6757 sayılı Kanunlarla çay plantasyon alanı önce 65 bin, sonra 135 bin, daha sonra da 235 bin dekara kadar çıkartılmıştır (Erarslan, 2002, s. 5).

1950 yılında çay tarımının Tarım Bakanlığı'nca yapılmasına; yaş çay yaprağının satın alınması, işlenmesi ve pazarlanmasının ise Gümrük ve Tekel Bakanlığı'nca yürütülmesine karar verilmiştir (Çaykur, 2017, s. 8). 30 Haziran 1956'da yürürlüğe konan 6754 sayılı Kanun çıkarılarak çay tarımı ve üretici kooperatifleri teşvik edilmiştir (Kacar, 2010, s. 6). 1971 yılında çay tarımının ve çay işletmesinin ayrı Bakanlıkların sorumluluğu altında yürütülmesine son verilmiş ve Çay Kurumu Genel Müdürlüğü (ÇAY-KUR) kurulmuştur (Çaykur, 2017, s. 8).

1972'de Çay Kurumu Kanunu ile çayda yeni bir dönem başlamıştır. Çay tekeli değiştirilmiş, tüzel kişiliğe sahip olmuştur. Bu dönemdeki toplam çay fabrikası sayısı 45'tir. Çaykur ile beraber çay üretimi 42.839 tondan 1984'te 132.561 tona çıkmıştır. 1980 sonrası yeni liberal politikaların uygulanmaya başlandığı dönemde ihracata dayalı sanayileşmeye başlanması ve dışsal sermaye birikimine yönelik tercihin kullanılmasından sonra çayda kontenjanlı kota uygulaması ile beraber devletin çay tekeli kaldırılan 1984 tarihli yasa özel sektörün önünü açmıştır (Müftüoğlu, 2009, s. 139).

Çayda en büyük değişikliğin 4 Aralık 1984 tarihli ve 3092 sayılı Çay Kanunu ile gerçekleştiği görülmektedir. Bu kanun ile çayın tarımı, üretimi, işlenmesi ve satışı serbest bırakılmıştır. Kanun çayda devlet tekeli kaldırılmış, devlet sektörü ile özel sektörün yan yana çalışmasını sağlamıştır (Kacar, 2010, s. 6). 1952 yılında bitkisel yağ üretimi için Türkiye'ye yatırıma gelen İngiliz-Hollanda menşeli Unilever firması dünyaca ünlü Lipton markasıyla çay

üretimini özel sektörde serbestleşmesiyle beraber çay piyasasına Çaykur'dan sonra ikinci olarak yerleşmiştir (Müftüoğlu, 2009, s. 139).

2000'li yıllardan sonra Türkiye'de çayın üretimden tüketime kadarki süreci daha farklı koşullarda ilerlemiştir. Devletin ağırlıklı olduğu bir alan görünümü vardır. Ancak dünya çay piyasalarının izlenmesine bağlı olarak, süreç için yeniden yapılandırma söz konusudur. Tarımın ticarileştirilmesi yönünde birçok yasanın çıkarıldığı 2009 yılında çayla ilgili de yeni bir tasarı gündeme gelmiştir. Tarımın bir yatırım alanı olarak cazibe merkezi gibi yansıtıldığı ve tarımın şirketleştirilmesi yönünde adımların atıldığı 2009 yılında Türkiye'de çay üretimindeki maliyetlerin yüksekliğine dikkat çekilmiş, dünya çay piyasaları üzerinden yeni bir süreç oluşturulmuştur (Genç, 2016, s. 269-270).

2018 yılında Türkiye genelinde toplam 781.334 dekar alanda 197.169 üretici üretim yapmıştır. 2017 yılında ise çaylık alan 834.889 dekar iken, üretici sayısı 214.176 dır (Çaykur, 2018, s. 12). Verilen rakamlar göstermektedir ki üretici sayısı ve buna orantılı çaylık alanlar 2018 yılında 2017 yılına göre azalmıştır.

2.2. TÜRKİYE'DE ÇAY ÜRETİMİ VE TÜKETİMİNİN TEMEL AKTÖRLERİ

2.2.1. Türkiye'de Çay Üretimine Genel Bir Bakış

Çay bitkisinden dört çeşit çay elde edilmektedir: yeşil çay, beyaz çay, oolong çay ve siyah çaydır (Çay Konseyi, 2018, s. 9). Ülkemizde en yaygın tüketilen çeşidi ise siyah çaydır. Türkiye çay alanı büyüklüğünde dünyada yedinci, kuru çay üretiminde beşinci, yıllık kişi başına çay tüketiminde ise 3,5 kilogramla birinci sırada yer almaktadır (Çaykur, 2017, s. 7).

Çay, Doğu Karadeniz bölgesi ekonomisi ve sosyal yaşamı için oldukça önem taşımaktadır (Özer vd., 2012, s. 1). Çayın üretiminden tüketime kadarki süreci sırasıyla yaş çay üreticisi, broker, akredite alıcı, paketçi, imalatçı, depolama ve tüketici olarak sıralanmaktadır. Bu süreç, 'yaş çay üreticisi tarafından toplanır ve daha sonra fabrikasyon işlemi tamamlanan kuru çaylar, satıştan önce broker firmanın deposuna götürülür, broker firma harman yapmadan, ayrı ayrı gelen çayları üç hafta boyunca satışa hazırlar, kuru çayların laboratuvarlarda analizi yapılır ve kalitesine göre takribi satış fiyatı belirlenir. Alıcılara numune

gönderilerek, broker firmalar tarafından bir satış kataloğu hazırlanır, üçüncü haftanın sonunda satıcı ve alıcı firmalar borsada bir araya getirilir, satış esnasında açılış fiyatı anons edilir. Daha sonra en yüksek fiyatı veren alıcı tarafından çay satın alınır, satışı takip eden yedi gün içerisinde alıcı tarafından çayın parası brokera ödenir. Broker firma, tahsilatı takip eden en geç yedi gün içerisinde fabrikaya kuru çay bedelini, fabrikada tahsilatını yaptığı günden itibaren en geç 15 gün içerisinde yaş çay bedelini çay üreticisine öder' olarak tanımlamaktadır (Akt., Genç, 2016, s. 274).

Yaş çay yaprağı alım fiyatları, devletin belirlemiş olduğu taban fiyat politikası ile yürütülmektedir. Her yıl için, devletin belirlemiş olduğu yaş çay yaprağı taban fiyatları ile yaş çay yaprağı alım sürecine başlanmaktadır. Bu uygulama, çay tarımının ülkemiz sınırları içine girmesi ile başlamıştır ve hala uygulanmaktadır (Erarslan, 2002, s. 17).

Taban fiyatlarının belirlenmesinde, genellikle beş ölçüt kullanılmaktadır (Erarslan, 2002, s. 20-21) :

Gelir Ölçütü; bu ölçütün işleme alınabilmesi için, tarımın ilgili alanında (örneğin çay) bulunanların sosyo-ekonomik durumlarının çok iyi bilinmesi gerekmektedir. Böylece, tarımın o alanının, tarım dışı sektörler ile kıyaslanabilmesi özelliği ortaya çıkar.

Fiyat Ölçütü; bu ölçüt, bazı örnek fiyatların ölçü olarak alınması ve tarımsal ürünlerin taban fiyatlarının saptanmasında ölçü olarak kullanılması şeklinde uygulanır. Ölçü olarak alınan fiyatlar, sadece yurt içi fiyatlar olarak düşünülmez, dünya piyasalarındaki fiyatlara da dikkat edilir. Kriterin konjektüre uyum sağlaması, en uygun şekilde ele alınmalıdır.

Fiyat kriteri uygulanırken, dünya piyasalarındaki benzer ürün fiyat ve üretim hareketleri, tarım, tarımsal girdi, sanayi fiyat indeksleri, genel-kırsal geçim indeksleri ve fiyatların genel düzeyi de göz önünde bulundurulmalıdır.

Maliyet Kriteri; bu kriterde, desteklenecek ürünün üretim girdi maliyetleri dikkate alınmakta ve ürünün destekleme fiyatının üretim maliyeti altında tutulmaması yolu benimsenmektedir. Bu kriter, özellikle üretimin yüksek olduğu yıllarda fiyatların düşmesinin önlenmesi açısından oldukça önemlidir. Üreticilerin korunması ve desteklenmesi yönünden, en önemli kriterdir.

Parite Kriteri; bu kriterin amacı, tarımsal üreticilerin gelirini para değerine göre değil, o ürüne denk olan satın alma gücüne eşit düzeyde sabit tutmaktır. Günümüzde, parite fiyatları denilince, genellikle üreticilerin sattıkları ile satın aldıkları ürünler arasındaki denkliğin korunması akla gelmektedir.

Çok Faktör Kriteri; tarım ürünleri için belirlenecek olan taban fiyatların tek bir kriter yerine, birden fazla kriterin göz önüne alınarak hesaplanması esasına dayanmaktadır. Bu işlem için geniş bir istatistiki bilgi birikimine gerek vardır. Ayrıca, bu verilerin karşılaştırılmalarının yapılarak, ekonominin içinde bulunduğu konjektürün de dikkate alınması ve her bir kriterin ekonomik yapıda yaratacağı fayda ile sakıncaların tartışılması gerekmektedir.

Her yıl Türkiye'de yaklaşık 270-280 bin ton çay tüketilmektedir. Bu çayların yaklaşık 135 bin tonu ÇAYKUR A.Ş. tarafından, 125 bin tonu özel şirketler (kooperatifler dahil) tarafından ve 35 bin tonu yabancı şirketler tarafından üretilmektedir. Özellikle Doğu Akdeniz, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde ağırlıklı olarak yabancı menşeli çaylar tüketilmektedir (Akt., Ergün & Şahin, 2018, s. 88).

Dünyanın her yerinde çayın toplanma işlemi kadınlar tarafından gerçekleştirilmektedir. Sosyal güvenceden yoksun düşük ücretlerle veya ücretsiz aile işçisi olarak çalıştırılan kadınlar yoksul yaşamaya mahkum bırakılmaktadırlar. Dünyaca ünlü, büyük çay üreticileri “iş tahrifatının saldırgan politikaları” olarak adlandırılan güvencesiz, geçici çalışmalar, cinsiyet eşitsizliği konularında suçlanmaktadırlar. Çok uluslu şirket olan Unilever firması dünyaca ünlü Lipton marka çay üretiminde geçici, uzun saatler ve düşük ücretlerle çalıştırmaların yapıldığına dair raporlarda Unilever’in çalıştırma politikası “hayata güvencesizlik katma” olarak değerlendirilmektedir. Unilever’in sosyal sorumluluk çalışmalarında kullandığı “hayata canlılık kat” ibaresi bu şekilde değiştirilmiştir (Akt., Müftüoğlu, 2009, s. 147).

2.2.2. ÇAYKUR Çay İşletmeleri

“Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü (ÇAY-KUR), 8/6/1984 tarih ve 233 sayılı Kamu İktisadi Teşebbüsleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname hükümlerine tabi, tüzel kişiliğe sahip, faaliyetlerinde özerk ve sorumluluğu sermayesi ile sınırlı bir İktisadi Devlet Teşekkülüdür” (ÇAYKUR, 2017, s. 10).

“Teşekkülün amaç ve faaliyet konuları: “Türkiye’nin tarım politikasına uygun olarak çay ziraatını geliştirmek, ekonomik gereklilik, kârlılık ve verimlilik ilkeleri doğrultusunda; sermaye birikimine yardım ederek yatırım kaynağı oluşturmak, serbest piyasa şartlarında en çok faydayı temin etmek, gerekli hammadde temini ile her türlü çay ürünü üretmek, pazarlamak, ithal ve ihraç etmek, iç ve dış pazarlarda Teşekkülün rekabet gücünü artırmaya yönelik olarak ilişkili ve yan ürünlerde gerek ve fayda görülen her türlü faaliyetlerde bulunmak amaçlarıyla ÇAY-KUR’un faaliyet konuları aşağıda gösterilmiştir (ÇAYKUR, 2017, s. 10-11):

- İşletmeye uygun nitelikteki yaş çay yapraklarını satın almak, kuru çay üretmek ve/veya ürettirmek.
- Satın alınan çay yapraklarını işlemek ve değerlendirmek için teknolojik faaliyette bulunmak.
- Ürettiği veya ithal ettiği kuru çayların iç ve dış pazar isteklerine uygun olarak harmanlanmasını, paketlenmesini ve pazarlanmasını sağlamaktır.
- Bu faaliyetlerle ilgili olarak; gerekli tesisleri kurmak, kiralamak ve işletmek.
- Üretim faaliyetlerinden doğan yan ürünleri değerlendirmek ve yardımcı maddeler üretmek, bitkisel çaylar, soğuk çay, kafein, ekstrakt ile diğer ilişkili ve yan sektörlere ait ürünlerin üretimini ve pazarlamasını yapmak ve/veya yaptırmak.
- Çay ürününün kalite ve veriminin ve işletme tekniğinin geliştirilmesi için gerekli araştırmaları yapmak, müessese ve laboratuvarlar kurmak, işletmek.
- Gerekli madde ve araçları tedarik etmek.
- Ticaretle iştigal etmek, ihracat ve ithalat yapmak.
- Çay eksperlerinin yetiştirilmesi için gerekli önlemleri almak.
- Teşekkülün ihtiyacı için her türlü taşınır ve taşınmaz mal edinmek, kamulaştırma yapmak, ayni, sınai ve ticari haklar tesis etmek, bunlar üzerinde tasarrufta bulunmak.
- Mevzuat uyarınca verilen diğer görevleri yerine getirmek.

Çaykur’un varlığı Doğu Karadeniz Bölgesi için istihdam ve gelir anlamına gelmektedir. Çay sanayinin oluşturduğu istihdam bölgede üreticinin yaş çaydan

sağladığı gelirden daha iyi bir hayat standardı sağlamaktadır. ÇAYKUR işletmelerinde sendikalaşmanın olması bu konuda önemli bir rol üstlenmiştir. Öte yandan örgütsüz yaş çay üreticisinin olması ve devletin yaş çay alımında bazı dönemlerde düşük fiyat belirlemesi çay sanayinin çalışanları arasında gelir farklılığına sebep olmuştur. ÇAYKUR'un gelir ve istihdam yaratmasının yanında sosyal ve kültürel faaliyetlerin öncülüğünü de üstlenmesi sosyal yapının değişmesini sağlamıştır (Müftüoğlu, 2009, s. 141).

Kaliteli kuru çay üretebilmek için çay bitkisinin kalitesini artırıcı tedbirlerin alınması gerekmektedir. Kaliteyi artırıcı tedbirlerin en önemlisi budama işlemidir. Bu nedenle, 5096 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile getirilen her yıl çaylık alanların 1/5'i oranında budanması kararı, yaş çay yaprağının kalitesinin artırılması ve çaylıkların gençleştirilmesi için önemli bir gelişmedir. Budamanın uygun zamanda (Kasım-Aralık veya Şubat-Mart-Nisan) tekniğine uygun yapılması, hasat edilen sürgünlerin taze ve kaliteli olmasını sağlamaktadır. Uygulama süresi beş yıl olan 5096 yılı Budama Kararnamesi 1998 yılı Aralık ayında sona ermiştir. Bu projeden olumlu sonuç alınması üzerine ilgili Kararname 07.10.1998 tarih ve 98/11807 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile beş yıl daha uzatılmıştır (Erarslan, 2002, s. 11).

2010 ve 2017 yılları arasında çaylık alanların budanması ile ilgili bilgiler Tablo 6'da verilmiştir. Tabloda yıllar arasında toplam çay alanı artarken budanan alanın azaldığı gözlenmiştir.

Tablo 6. Çaylıkların Budanması ile İlgili Bilgiler

YIL	TOPLAM ALAN (Bin Dekar)	BUDANAN ALAN (Bin Dekar)	TAZMİNAT TUTARI (BİN YTL.)
2010	758	99.565	61.680
2011	758	99.127	68.001
2012	759	71.511	82.595
2013	759	72.334	93.666
2014	759	72.261	104.706
2015	762	71.369	118.402
2016	829	77.769	144.534
2017	835	77.723	163.217

Kaynak: ÇAYKUR, 2017, s. 18

Üreticinin budamadan dolayı meydana gelen ürün kaybı bedeli olmaktadır. ÇAYKUR'un belirlemiş yaş çay fiyatı üzerinden üreticiye Hazine tarafından Ziraat Bankası aracılığı ile kayıp bedeli ödenmektedir (Erarslan, 2002, s. 11). Ancak budama desteği için arazinin tarla olarak geçme şartı ve kendi şahsı üzerine tapulu olması gerekmektedir. Bölgede araziler resmi olmayan yollarla kardeşler arasında paylaşılmaktadır. Dolayısıyla bu yardımlardan faydalanmak güçleşmektedir (Müftüoğlu, 2009, s. 156).

Dikkat çeken konulardan biri ise ÇAYKUR'un her yıl açıklamış olduğu kar zarar durumudur. ÇAYKUR'un 2009 ve 2016 yılları arasındaki kar-zarar durumu Tablo 7'de verilmiştir. 2017 yılında ÇAYKUR fabrikalarından yararlanma kapasitesi %85 oranındadır (ÇAYKUR, 2017, s. 39). Demek oluyor ki, ÇAYKUR fabrikalarından tam kapasite faydalanamamıştır.

Tablo 7'de verilen yıllar arasındaki kar-zarar durumları incelendiğinde ÇAYKUR'un zarar oranının daha fazla olduğu görülmektedir. 2009 ve 2013 yılları arasında devamlı zarar eden ÇAYKUR, 2014'ten 2016 yılına kadar düzenli olarak kar etmiştir. ÇAYKUR devlet teşekkülü olmasıyla bağıntılı olarak zarar açıklayabilirken özel sektör firmaları veya kooperatifler çay alımında güven problemi yaşamamak için aynı açıklamayı yapmaktan çekinmektedirler.

Tablo 7. ÇAYKUR Kar - Zarar Durumu

YILLAR	GELİR	GİDER	KÂR/ ZARAR
2009	964.063.294	987.271.949	-23.208.655
2010	1.196.875.159	1.223.866.365	-26.991.206
2011	1.046.980.169	1.121.537.063	-74.556.894
2012	1.281.078.064	1.345.905.605	-64.827.541
2013	1.623.359.022	1.662.660.446	-39.301.424
2014	2.026.325.814	2.014.263.689	12.062.125
2015	2.076.618.082	2.053.946.659	22.671.423
2016	2.432.002.362	2.351.918.827	80.083.535

Kaynak: Tarım ve Ormanlık Bakanlığı

2017 yılında 267.742.416,97 TL, 2018 yılında ise 657.086.397,06 TL zarar edilmiştir (ÇAYKUR, 2018, s. 25).

“2018 yılında ise ÇAYKUR’a ait giderler 3.053.490 bin TL olarak açıklanmıştır. Ödeneğe göre harcamalarda bazı kalemlerde ödenek aşımı ve bazı kalemlerde de ödenek azalımı olmuştur. Son ödeneye göre (2.Revize) gerçekleşme aşımı ve azalımı olmamıştır. Gerçekleşmenin geçen yıla göre artış % 47,70 oranındadır. Giderlerin % 57,95'i İlk Madde Malzeme, % 19,53'ü personel, geriye kalan % 22,52'i diğer giderlere aittir. Geçen yıla göre İlk Madde ve Malzeme Giderleri'nde % 60,59 artış, Personel Giderleri'nde % 18,84 artış, Dışarıdan Sağlanan Fayda ve Hizmetlerde %46,97 azalış ve Diğer Giderlerde % 49,57 oranında artış olmuştur” (ÇAYKUR, 2018, s. 15).

2.2.3. Özel Sektör Çay Firmaları

Özel sektöre ait yaklaşık 160 tane çay fabrikası vardır (Kacar, 2010, s. 330-331). Çay üreticisinin çayını satarken öncelik verdiği kurum ÇAYKUR'dur. Ancak ÇAYKUR'un bütün üreticilerin çayını alamaması durumunda veya üreticinin borçluluktan veya başka nedenlerden dolayı ürününü bir an önce paraya çevirme isteği özel sektöre çay satışını artırmaktadır. 2010 ve 2017 yılları arasında ÇAYKUR ve özel sektörün satın aldıkları yaş çay miktarları Tablo 8'de verilmiştir.

Tablo 8. 2010-2017 Yılları Arasında Satın Alınan Yaş Çay Miktarları

YILLAR	SATINALINAN YAŞ ÇAY MİKTARI				
	ÇAYKUR (Bin Ton)	%	ÖZEL SEKTÖR (Bin Ton)	%	TOPLAM (Bin Ton)
2010	590	45	715	55	1.305
2011	653	53	580	47	1.233
2012	655	57	494	43	1.149
2013	672	57	504	43	1.176
2014	628	49,6	638	50,4	1.266
2015	680	51,4	642	48,6	1.322
2016	688	53,1	608	46,9	1.296
2017	525	41	747	59	1.273

Kaynak: ÇAYKUR, 2017, s. 15

Tablo 8'de yıllar arasında bazı dönemlerde ÇAYKUR'un bazı dönemlerde ise özel sektör çay fabrikalarının daha fazla yaş çay alımı yaptığı gözlenmektedir. 2017 yılında yaş çay alımının %41'i ÇAYKUR tarafından, %59'u ise özel sektör tarafından yapılmıştır. 2018 yılında ise ÇAYKUR tarafından toplam 732 ton çay alınmıştır (ÇAYKUR, 2018, s. 12). Çay alımı %39 civarında artmış ancak zararın artması engellenememiştir.

“Güney Doğu Anadolu, Doğu Akdeniz ve Doğu Anadolu Bölgesi sınır illerinde yoğunlukla tüketilen yabancı menşeli çayların genel tüketim içerisindeki payı %10-15 civarındadır ve ithalat yoluyla yurda girişi yapılmaktadır. 1996 yılına kadar çay ithalatında kilogram başına 3.00 USD fon ve %10 vergi alınırken Gümrük Birliği sürecini müteakip fonlar kaldırıldığından malın esas bedeli üzerinden %145 vergi alınması ön görülmüştür. %145 vergi oranına kadar, son beş yıllık ithal edilen çayların ortalama değerleri 2.50 USD/Kg.ın biraz üzerinde gerçekleştirildiğinden 2.50 USD/kg+%145 verginin toplamı daha önce uygulanan 3.00 USD/kg fon+%10 vergiye denk düşmektedir. Öte taraftan sınır kapılarından giren tırlar ile kişi başına getirilmesi gereken çayın çok üzerinde çay girişi yapılmıştır ve bu duruma devam edilmektedir. Tüketilen yabancı menşeli çayların %90’ı vergisiz ve gayri resmi yollarla yurda sokulmaktadır” (ÇAYKUR, 2017, s. 27).

Coca Cola firması 2007 yılında Doğadan markalı yerli çay şirketinin tamamını, 2009 yılında ise yerli büyük holdinglerden biri olan Ülker grubuna ait Oba Çay ve Doğa Çay’ın hisselerinin tamamını satın almıştır. Sektörün üçüncü yerli büyük firması olan Doğu Çay da ortaklık için çok uluslu Tata firmasıyla görüşmüştür. Bununla birlikte yerli ve yabancı dev firmaların ortak görüşü “özelleştirme ile beraber Rize’de çay liberalleşecek” şeklinde olmuştur (Müftüoğlu, 2009, s. 149).

Dünya Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) Hükümetler Arası Çay Grubu’nun çalışmalarıyla, geç kapitalistleşmiş ülkelerde çayın küçük çiftçinin geçim sağlama aracı olarak varlığını sürdürmesi için önerilerde bulunulmuştur. Bunun sonucu olarak; çay ekim alanlarının sınırlandırılması, kalitenin geliştirilmesi ve çayın sağlık açısından faydaları öne çıkarılarak tüketiminin artırılması amaçlanmıştır. Ortaya çıkan sonuçta çay fiyatı yeterince arttırılmamış ve çay üreticisine yüksek bir hayat standardı sağlanmamıştır (Akt., Müftüoğlu, 2009, s. 147).

2.3. TÜRKİYE’DE TARIMSAL KALKINMA KOOPERATİFÇİLİĞİNİN TEMEL DİNAMİKLERİ

2.3.1. Türkiye’de Kooperatifçiliğin Kısa Tarihçesi

“Kooperatif 19. yüzyılın endüstriyel kapitalizminin meydana getirdiği hasarlardan beşeri grupları korumak için oluşturulmuş sosyo-ekonomik bir

araçtır” (Çıkın, 2017, s. 4). Sanayi devriminin yaratmış olduğu hızlı değişim ile işsizlik, iç göç, kentleşme, gelir dağılımının bozulması gibi ekonomik ve sosyal sorunlar kooperatifçiliğin doğmasına büyük oranda katkı sağlamıştır. Kooperatifçilik, sanayi devriminin tam ortasında yer alan İngiltere’de, işçiler tarafından başlatılan tüketim kooperatifçiliği akımı ile başlamıştır (Gümrük ve Ticaret Bakanlığı, 2013, s. 3).

Türkiye’de günümüz anlamında kooperatifçilik uygulamaları Cumhuriyet Döneminde başlamıştır. Bu dönemde kooperatifçiliğin başlaması ve gelişmesi Atatürk’ün çabaları ile olmuştur. Atatürk 1920 yılından ölümüne kadar sürekli olarak Türk kooperatifçilik hareketinin gelişmesi için çaba göstermiştir. Atatürk’ün bu konudaki ilk girişimi 1920 yılına olmuştur. 1920’de TBMM’ye sunulan ‘Kooperatif Şirketler Kanun Tasarısı’nda Meclis Başkanlığını Atatürk yapmış, tasarıyı imzalamıştır. Ancak, Kurtuluş Savaşı nedeniyle bu tasarı yasalaşamamıştır (Karalar, 2000, s. 30).

“1923 yılında çıkarılan ‘İstihsal, Alım ve Satım Ortaklık Kooperatifleri Nizamnamesi’ ile Trakya, Marmara ve Ege bölgelerinde 1928 yılına kadar 40’a tarımsal kooperatif kurulmuştur. 1924 yılında ‘İtibari Zirai Birlikler Kanunu’ çıkarılmış, çiftçilerin belirli bir kredi ve kefalet sistemi içinde kredi almalarına olanak sağlanmıştır” (Karalar, 2000, s. 30).

Ülkemizde ilk olarak Cumhuriyet’in ilanından önce 1911 yılında Ege Bölgesi’nde kurulmaya başlayan tarım satış kooperatifleri, Atatürk’ün talimatlarıyla hazırlanan ve 1935 yılında kabul edilen 2834 sayılı Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Kanunu’nun çıkması ile yasal kimliğine kavuşturulmuştur. Bu kanuna dayanarak Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri tip ana sözleşmelerinin hazırlanmasından sonra, Tarım Satış Kooperatifleri 1937 yılında kurulmaya ve çeşitli birlikler içerisinde örgütlenmeye başlamışlardır (Karalar, 2000, s. 137).

Kooperatif hareketin toplum ve ekonomi açısından geçirdiği evreler (Akt., Çıkın, 2017, s. 4):

- “İlk dönemde (1844-1895) işçi hareketinin içinde işçi (emek) ve tüketim kooperatiflerinin, kırsal kesimde tarımsal ve tarım kredi kooperatiflerinin doğuşlarına tanık olunmuştur.

- İkinci dönemde (1895-1973) farklı sektörlerde, depolama, işleme ve pazarlama alanında belirgin bir gelişme yaşanmıştır.
- Üçüncü dönem ise 1973 sonrasında yaşanan petrol krizi sonucunda tüm toplumların mevcut durumunu ve yakın geleceğini koşullandıran ve hüküm süren finans kapitalizmi dönemi olmuştur.”

Halkın durumu kötüleşmeye, karaborsacılık artmaya, halk çaresiz kalmaya, yoksulluğa düşmeye başladığında ortaya hemen kooperatifçilik hareketinin çıktığı görülmektedir. I. Dünya Savaşı'nın sonralarında da görüldüğü gibi İstanbul halkı, hem ekonomik hem de sosyal açıdan kötü duruma geçmeye başlayınca çareyi kooperatifçilik kurmada bulmuşlardır. İstanbul'un pek çok ilçesinde “Milli Maişet Kooperatifi” adı altında binlerce tüketim kooperatifi kurulmuştur (Kocabaş, 2010, s. 78).

1918 yılında kooperatifçilik düşüncesinin gelişiminin öncülerinden Muhittin Birgen'in savunduğu düşünce; kooperatifler yardımıyla ticaretin ulusallaşabileceği, üreticinin tacirlerin elinden kurtulabileceği ve milli bir burjuvazinin yaratılabileceği yönündeydi. Ona göre büyük sermayeli şirketler kurmak, toplumsal olarak örgütlenmek, kredi sağlamak için bankalar açmak ve kooperatifler oluşturmak milli ekonominin temel noktasıdır (Kocabaş, 2010, s. 82). Benzer düşünceler yaklaşık bir asır sonra geçerliliğini korumuş ve 2012 yılı Birleşmiş Milletlere üye tüm ülkelerde ‘Kooperatif işletmeler daha güzel bir dünya kurar’ temasıyla aynı yıl ‘Uluslararası Kooperatifler Yılı’ ilan edilmiştir (Çıkmın, 2017, s. 4).

Tarımsal kooperatifçilik düşüncesinin bir başka önemli öncülerinden Cemal Bey ise, tarımsal kooperatifçiliğin önemini Osmanlı döneminde dile getirmeye başlamıştır. Hükümetin, sermaye sağlanmasında yardımcı olmasının gerekliliği üzerinde durmuştur. Üretim kooperatiflerindeki asıl amacın bütün tarımcıları bir arada, bir bütün halinde çalıştırmak olduğuna vurgu yapmıştır (Kocabaş, 2010, s. 89).

Kooperatifçiliğin diğer önemli isimlerinden biri olan Suphi Nuri İleri kooperatifçiliği, üreticilere karı dağıtmak, aracıları ortadan kaldırmak, dayanışma içerisinde yaşamak olarak tanımlamıştır. Suphi Nuri İleri'nin 1931 yılında “Bizde Kooperatifçilik” kitabında belirttiği kooperatifçilik ile ilgili önemli sorunlardan

bazısı; kooperatiflere ait kanunlar eksiktir, devletin yardımı yok denecek kadar azdır, halk arasında kooperatifçilik fikri tam olarak yayılmamıştır şeklindedir (Kocabaş, 2010, s. 160).

2.3.2. Kooperatiflerin İşlevleri ve Amaçları

Kooperatiflerin yasal olarak tanımı, çeşitli ülkelerin yasalarında farklı biçimlerde yer almaktadır. Türkiye’de geçerli olan 1163 sayılı Kooperatifler Kanunu ise kooperatifi şöyle tanımlamıştır: ‘Tüzel kişiliğe haiz olmak üzere ortaklarının belirli ekonomik menfaatlerini ve özellikle meslek ve geçimlerine ait ihtiyaçlarını karşılıklı yardım, dayanışma ve kefalet suretiyle sağlayıp korumak amacıyla gerçek ve kamu tüzel kişileri ile özel idareler, belediyeler, köyler, cemiyetler ve dernekler tarafından kurulan değişir ortaklı ve değişir sermayeli teşekküllere kooperatif denir’ (Karalar, 2000, s. 2).

Yasaya göre kooperatiflerin temel özellikleri (Karalar, 2000, s. 3):

- Ortakların belirli ekonomik çıkarlarını gerçekleştirir,
- Bunun için karşılıklı yardım, dayanışma ve kefalet gerektirir,
- Kişilerce ya da çeşitli kuruluşlarca kurulur,
- Ayrı bir tüzel kişiliğe sahiptir,
- Değişir ortaklı ve değişir sermayelidir.

Kooperatifler bir yıllık çalışmalarının sonunda belli bir gelir elde ederler. Bu geliri elde etmek için yaptıkları harcamalar vardır. Bu harcamalar, elde olunan gelirden düşüldükten sonra geriye olumlu bir fark kalıyorsa buna olumlu gelir gider farkı, işletme fazlası ya da risturn denir. Kooperatiflerde elde olunan bu olumlu farka şirketlerdeki gibi kar adı verilmez. Kooperatifin yıl sonunda harcamaları gelirlerinden fazla ise buna olumsuz gelir gider farkı adı verilmektedir. Sermaye şirketlerinde ise bu farka zarar adı verilir (Karalar, 2000, s. 11).

Kooperatifler olumlu gelir gider farkı elde etmişlerse (risturn) belli bölümler kooperatif için ayrılır ve sonra kalan kısmı ortaklara dağıtılabilir. Bu dağıtımın adaletli ve dengeli olması için işletme fazlalarının oranlı dağıtımı ilkesi geliştirilmiştir. Bu ilkeye göre, kooperatif ortakları kooperatifle yaptıkları işlemler oranında işletme fazlalarına hak kazanmaktadır. Örneğin; bir tüketim kooperatifinden yılda 50 milyon liralık alış veriş yapan bir ortakla, bir yılda 100

milyon liralık alış veriş yapan ortak aynı tutarda olumlu gelir farkı almamaktadır. 100 milyon liralık alış veriş yapan ortak, 50 milyon liralık alış veriş yapan ortağın iki katı olumlu fark almaktadır (Karalar, 2000, s. 11).

Tarım, doğasından kaynaklanan sebeplerle üretimden pazarlamaya kadarki süreçte çeşitli risklerle karşı karşıya kalmaktadır. Tarımsal faaliyetler doğa ve piyasa unsurlarının oluşturduğu riskler içerisinde gerçekleşmektedir. Tarımda riskleri azaltmanın ve sektörü güçlü hale getirmenin yollarından biri ise üreticilerin örgütlenmesidir. Örgütlenmenin temelini ise tarımsal kooperatifler oluşturmaktadır (Şahin, Cankurt, Güden, Miran & Meral 2013).

Kooperatifçiliğin amacı, üretilen ürünlerin fiyatlarını arttıran tüketici ile üretici arasındaki her türlü ticaret ve endüstri aracılarını, ortaklığın barışçı yolları ile ortadan kaldırmak, üretim ve tüketim arasında bir bütünleşme sağlayıp bugünkü ekonomik haksızlıkların tamamını yok etmektir. Kısacası kooperatifçiliğin amacı, tüketicileri kendi kendilerinin taciri ve üreticisi yapmaktır (Kocabaş, 2010, s. 72).

Kooperatif düşüncesi toplumsal özel menfaati temsil etmektedir. Bu özel menfaat dünyada en büyük ilerletici güçtür. Kooperatifçinin doktrini; “kişi kendi kendisine yardım etmelidir” şeklinde ifade edilebilir. Fakat kooperatifçilikte bunu sağlamanın en iyi yolu başkalarına yardım etmektir. Kişi durumunu düzeltmek, yalnız başına yapabileceğinden daha fazlasını yapabilmek ve daha iyi şeyler elde etmek için bir kooperatif ortaklığına girilmelidir. O ortaklıktan ondan başka herkes faydalanmalıdır (Warbasse, 1947, s. 302-303).

Uluslararası Kooperatif Örgütü (ICA), kooperatifi, “gönüllü olarak bir araya gelmiş insanların ekonomik, sosyal, kültürel ihtiyaçlarını ve isteklerini karşılamak amacı ile demokratik olarak kontrol edilen ortaklaşa sahip olunan bir işletme yolu ile oluşturdukları özerk örgütlenmeler” olarak tanımlamaktadır (Özer, 2007, s. 204).

Kooperatiflerle toplumlar arasında ilişkiler kurmak önemlidir. Her kooperatifin kendi çıkarlarından uzaklaşmaya ve genel anlamda halkın çıkarlarına ve ihtiyaçlarına odaklanmaya başlamasının en iyi yolu budur. Kooperatiflerin, sadece kendilerini oluşturan grubun çıkarlarına hizmet etmek gibi dar yönelimlerin üstesinden gelebilmeleri sağlanmalıdır. Bunu yapmanın bir yolu,

toplumun geri kalanıyla organik bağları güçlendirmektir. Bu nedenle onları birbirleri arasında ilişki kurarak rekabetçi bir tarzda değil, işbirlikçi bir tarzda birbirlerine bağlamaya teşvik etmek gerekmektedir. Bazı durumlarda, bunların etkinliklerini ticari faaliyetlerden soyutlanmadan eklemek mümkün olabilir (Harnecker, 2010, s. 97).

2.3.3. Şirket ile Kooperatif Arasındaki Farklar

Dünyayı düzeltmek için düşünülen, bulunan, teklif edilen çareye en uygun olanı hiç şüphesiz kooperatifçiliktir (İleri, 1941, s. 77). Bir kooperatifin ne olduğunun biraz daha iyi anlaşılması için, onu şirketlerden ayıran farkların bilinmesi gereklidir. Bu farklar (Arman & Baykurt, 1972, s. 8):

- Ticaret şirketleri ortaklarının sermayelerine mümkün olduğu kadar fazla kar temin etmek hedefi taşırlar, bunun içinde işçilerine mümkün olduğu kadar az ödeme yapmaktadırlar. Halbuki kooperatifler de, kooperatifin sahibi de müşterileri de kendi ortaklarıdır. Kooperatif, ortaklarının ürettiği ürünleri değer fiyatına satın almaktadır. Aynı zamanda üretim vasıtalarını ortaklarına ucuz ve kaliteli olarak temin etmektedir.
- Ticaret şirketlerinde elde edilen karlar, sermaye sahiplerine hisseleri nispetinde dağıtılmaktadır. Buna temettü denir. Kooperatiflerde ise, elde edilen karlar, ortakların kooperatifleri ile yaptıkları alışveriş nispetine göre ortaklara dağıtılmaktadır.
- Ticaret şirketlerinde hisse senetleri herhangi bir mal gibi serbestçe alınıp satılabilmektedir. Kooperatiflerde ise, hisse senetleri ancak kooperatiflere satılmakta veya başka bir kooperatif ortağına devredilmektedir. Böylece spekülasyon imkanı ortadan kalkmaktadır.
- Ticaret şirketlerinde ortaklar sahip oldukları hisse senedi miktarına göre oy sahibidirler. Kooperatiflerde ise, bir ortak ne kadar hisseye sahip olursa olsun, ancak bir oya sahiptir.

Kooperatiflerin sermayesi para değil, insanlardır (1923, s. 9). Kooperatifçilik halkı birlikte çalışmaya, aldığı ile verdiği eşit olmasına teşvik etmektedir (Warbasse, 1947, s. 302). Kooperatifin gereği ve sağlayacağı faydalar (Arman & Baykurt, 1972, s. 9-10):

- “Üretim girdilerinin (tohumluk, suni gübre, tarım alet-makineleri, tarımsal mücadele ilaçları vb.) ucuz ve kaliteli olarak temin edilmesi,
- Üretimin pazar isteğine göre planlanması,
- Üretimi arttırıcı tedbirlerin alınması (arazi islahı, teknik sulama vb.)
- Modern depolama nakliye gibi diğer pazarlama unsurlarının sağlanması,
- Pazarlarda ürünlerin değer fiyatına satılması, pazarlık gücü kazanması,
- Aracıların ortadan kaldırılıp, aracı karının üreticiye intikalinin sağlanması,
- Yeniliklerin kolaylıkla ve çabuk bir şekilde kabul edilmesi, işletmeleri rasyonel bir şekilde yürütecek uzman elemanları çalıştırabilmesi,
- Tüketim maddelerinin ucuz ve kaliteli sağlanması (besin maddeleri, giyecek, yakacak vb.),
- İnşaat malzemelerinin ucuz olarak sağlanması,
- Ürünleri yarı mamul ve tam mamul hale getirecek tesislerin ve fabrikaların kurulması,
- Piyasada fiyat istikrarının sağlanması,
- Üreticilere kısa, orta ve uzun vadeli krediler temin edilmesi,
- Üreticilere pazarda rahat rekabet imkanlarının sağlanması,
- İhracat imkanlarının sağlanması ve genişletilmesi böylece yurdumuza gelen dövizin artması.”

Kooperatif sisteminin ticaret ile en önemli farkı, ticaretin sermaye işi, kooperatifin ise insan işi olmasıdır. Biri yalnız maddi menfaate bakmakta, diğeri hem maddi hem de manevi menfaat ile ilgilenmektedir. Biri iktisadidir, diğeri hem iktisadi hem de toplumsaldır. Şirkette kar dağıtılıp, kooperatifte risturn ödenmesi de en büyük farklardan biridir (İleri, 1941, s. 8).

2.4. ÇAY TARIMINDA KOOPERATİFÇİLİK VERİLİ MODELE BİR ALTERNATİF OLABİLİR Mİ?

2.4.1. Üçüncü Sektör Olarak Kooperatifçilik

Bugünkü Doğu Karadeniz’in zenginliğinde çok fazla payı olan çay sanayisi, 1980’li yılların ortalarına kadar piyasadaki dalgalanmalardan etkilenmemiştir. Dönemin partilerinden Anavatan Partisi’nin vaatleri arasında

geniş devlet tekellerini özel rekabete açmak yer almıştır. Parti için çalışanların çoğu Çay Kurumu'nun tamamıyla özelleştirilmesini içeren radikal bir programın yürürlüğe girmesini ümit etmişlerdir. Hükümetse daha temkinli davranmış, 1985'te devletin çay üzerindeki tekeli kaldırıp, özel sektör girişimcilerine Çay Kurumu'nun kırk beş fabrikasıyla rekabetin kapılarını açmıştır. 1986'da Çay Kurumu Çernobil nükleer felaketinden etkilenmiş çay yapraklarını hiçbir yerden şüphelenmeyen tüketicilere işleyip satmakla suçlanınca kurumun ününe gölge düşmüştür. Bu olay, gelecek yıllarda çay sektöründe faaliyet gösterecek ilk özel girişimcilere karşı kamuoyunda olumlu bir havanın doğmasına yol açmış, fakat "balayı" sanıldığı kadar uzun sürmemiştir (Hann & Hann 2003, s. 119).

Türkiye ekonomik kalkınmasının demokratik şekilde ve sosyal adalet içinde gerçekleştirilmesi arzusu, bunun araçlarının araştırılmasına neden olmaktadır. Bu araçlar arasında kooperatiflerin önemli bir yeri olduğuna kuşku yoktur (Akt., Güven, 1997, s. 156). Kooperatiflerin, toplumun büyük bir bölümünü oluşturan ve ekonomik açıdan güçsüz olan kesimini harekete geçirerek ekonomik gelişmeye katkı sağlamada etkili bir araç olarak kullanılması giderek önem kazanmaktadır (Güven, 1997, s. 156).

Kooperatifçilik geçimsizlik ruhuna aykırıdır. O yaratıcıdır ve dünyanın bütün hakkını-iş, ırk, din veya toplumsal duruma bakmadan- kendisine katılmaya ve onun yönetiminde eşit haklardan faydalanmaya çağırmaktadır. Ona katılan ne kadar çok olursa, başarı o kadar büyük olmaktadır. Bu, onun insancılığının mihenk taşıdır. O, hiçbir zaman imtiyazlı bir sınıf yaratmak istememekte herkesi kucaklamaktadır. Bu, kooperatifçiliğin kuramıdır (Warbasse, 1947, s. 301).

Tarımın evriminde gönüllülük ilkesini korumak gerekmektedir. Ne el koyma, ne zorlama olmalıdır. Kooperatifçilik, eğer genişleyip gidecekse, doğal yöntem gibi gelmelidir. Kişisel davalarla uğraşan, belki de kooperatif ortaklığından daha iyi şeyler yapan veya kendi kişisel hayatını yaşayan bireysel çiftçiler her zaman bulunacaktır (Warbasse, 1947, s. 289).

Kooperatifçiliğin de insanlar gibi eksiklikleri vardır. Ancak bu durum kazanç kısmı için geçerli değildir. Kazanç işinin kendinden ayrılmaz nitelikleri vardır, insanlardaki kazanç severlik bencilliğin gelişmesine yardım eder; kooperatifçilik insanları daha az bencil olmaya ve bundan dolayı, bugünkü yarışçı

ekonomik savaşta daha az yetkili kılmaya yönelmektedir. Bencillik, eğrilik ve elverişsizlik her zaman kooperatifçiliğe karşıt eylemlerdir (Warbasse, 1947, s. 219-220).

Kooperatifçiliğin birçok kez karşılaştığı güçlüklerden biri toplumun ekonomik bakımdan zayıf ve tecrübesiz elemanlarının kuvvetli ve tecrübeli elemanlarıyla rekabetini yansıtmasıdır. Rekabetin şartları kuvvetli ve tecrübeli olanın kontrolündedir. Bu sistemde halk kazanç sistemine alışmıştır, kanunlar ve kullanımlar da onun lehine olmakta, aynı zamanda hükümet yardımını arkasında bulmaktadır (Warbasse, 1947, s. 221).

Nisan 2018’de Ulusal Çay Konseyi’nde Türk çayının tarladan bardağa kadarki sürecinin kontrol altına almasını sağlayacak olan sistem Çay İhtisas Borsası olarak gösterilmiştir. Borsa başkanının yaptığı açıklamaya göre; Çay İhtisas Borsası ile ülkemize giren kaçak çaylar engellenmiş olacak, tarladaki müstahsilin, sanayideki, pazarlamadaki çalışanın emeği Çay İhtisas borsası ile garanti altına alınmış olacaktır (Çay Konseyi, 2018, s. 27).

Rize’de çayın sektörel rekabet ve gücünü artırmak için “Rize Çay Araştırma ve Uygulama Merkezi” (ÇAYMER) projesi ile beraber Rize Ticaret Borsası ve Rize Ticaret ve Sanayi Odası bölgeye adı geçen yatırımı getirmişlerdir. Proje kapsamında KOBİ’lerin ortak kullanımına açık olacak şekilde çay üretim birimi, paketleme tesisi ve idari bina yapılmaktadır. Proje ile çayın kalitesinin artırılması, çayın yeni tatlar kazanması ve çayın dünya pazarında rekabet etmesi amaçlanmıştır (Çay Konseyi, 2018, s. 30-31). Önceliğin KOBİ’yi desteklemek olduğu anlaşılan projede üretici ikinci plana atılmış durumdadır.

Küreselleşme sürecindeki gelişmeler, özelleştirmeler ile kamu sektörünün küçülmesi ve artan sosyal sorunlara çözüm getirememesi, özel sektörün doğası gereği sosyal sorunlara yalnızca kar amacıyla yaklaşması, “sosyal ekonomi”, “üçüncü sistem” ya da “üçüncü sektör” olarak adlandırılan yeni bir ekonomik, toplumsal ve siyasal yaklaşımı gündeme getirmiştir (Gümrük ve Ticaret Bakanlığı, 2013, s. 14).

2.4.2. Coğrafi Yapının Kooperatifçiliğe Etkisi

Tarım riskli olmasının yanı sıra belirsizlik unsuru da taşımaktadır. Belirsizlik, kontrolü zor olan üretim veya yatırım kararlarından

kaynaklanmaktadır. Tarımda risk ve belirsizlik sonucu, fiyatlarda dolaylı olarak da gelirden istikrarsızlık yaşanmaktadır. Bu istikrarsızlık, tarımda devlet desteğini gerekli hale getirmektedir. Ancak tarımsal nüfusun fazla ve parçalı olması köylü işletmelerinden oluşan bir tarımsal yapıda risk ve belirsizlik faktörleri daha çok hissedilmektedir. Buna örgütsüz veya yetersiz örgütlenmenin olduğu bir tarımsal nüfus eklendiğinde sorun daha büyük bir hal almaktadır (Güreşçi, 2014, s. 59).

Köylerin küçük ve dağınık olmasının ekonomik olduğu gibi sosyal sonuçları da bulunmaktadır. Bir toplumbilimcinin belirttiği gibi: ‘Küçük, dağınık, köyler, toplumsal hareketliliği önlemesi bakımından dikkat çekmektedir. Hareketlilik, toplumsal ve ekonomik ilerlemenin ana temellerinden biridir. Toplumsal hareketliliği olmayan toplumların halkı içe kapanık ve donuktur. Böyle bir ortam ekonomik ve toplumsal kalkınma için olumsuz bir durum yaratmaktadır. Küçük ve dağınık köylerin halkı, demokratik yaşayışta toplumsal bir güç olmaktan uzaktır. Diğer yandan köylerin dağılma ve parçalanmaları, toplumsal dayanışmayı da engelleyen bir etkidir (Akt., Güven, 1997, s. 198).

Yeterli büyüklüğe ulaşamamış köy yerleşimlerinin, alan ve nüfus ölçekleri yönünden çoğu yerel hizmetleri besleyebilmekten uzak kalmaları sorunu, sadece köylere kamusal hizmetleri sunan idari kuruluşları değil, bu yerleşmelerde yaşayan kırsal toplumlara bazı toplumsal ve ekonomik hizmetleri sağlama gereği amacını taşıyan tarımsal kooperatifleri de çok yakından ilgilendirmektedir. Gerçekten, kırsal yerleşim içindeki köy yerleşmelerinin küçük ya da dağınık olması, tarımsal kooperatifçiliği olumsuz yönde etkilemekte ve güçsüz bir kooperatifçilik yapısına neden olmaktadır. Bu olgu, kooperatif hizmetlerinin tek bir köy ölçeğinde değil, köy demetleri (ya da merkez köyler) ölçeğinde sunulması gereğini gündeme getirmektedir (Güven, 1997, s. 195-196).

Yeterli nüfus yoğunluğu ve ekonomik güç olmadan, ‘her köye bir kooperatif kurulması’, kaynak savurganlığına yol açmakta ve yarışma gücü düşük kooperatifçiliğe neden olmaktadır. Bu durum aynı zamanda kırsal toplulukların kooperatifçiliğe olan inançlarını da sarsmaktadır (Güven, 1997, s. 196).

Ülkelerin kırsal yerleşme düzenlerinin biçimlenmesiyle, tarımsal kooperatiflerin gelişme seviyeleri arasında yakın bir bağ bulunmaktadır. Yeterli büyüklüğe ulaşamamış köy yerleşmeleri, alan ve nüfus ölçekleri açısından,

tarımsal kooperatiflerin hizmetlerini ve ekonomik eylemlerini besleyebilmekten ya da bu hizmetlerin en uygun şekilde kavrama alanlarını karşılamaktan uzak kalmakta ve bu durum tarımsal kooperatifçiliği olumsuz şekilde etkilemektedir. Bir ülkede tarımsal kooperatifçiliğin gelişmesi, o ülkenin kırsal yerleşme düzeninden ve bu düzenin ortaya çıkardığı sorunlardan ayrı düşünülmesi mümkün değildir (Güven, 1997, s. 208).

Zaman içerisinde kırsal alanda kadınların girişimcilik potansiyellerine ve kendi işinin patronu olan kadın sayısının artırılmasına ve kırsal alanda kadınlara yönelik girişimcilik hizmeti verecek kurumların oluşturulmasına katkı yapılmaya başlanmış, bunun için de kooperatifler kurmaya teşvik edilmiştir. Türkiye’de bu kapsamda 2010 yılı itibari ile ortaklarının tümü kadın üyelerden oluşan 17 adet tarımsal amaçlı kooperatif bulunmaktadır. 2011 Haziran ayından itibaren ise üyeleri ve yönetimi tamamen kadınlardan oluşan kooperatiflerin sayısı 29’a çıkarılmıştır (Akt., Sönmez & Kızılaslan, 2011,s. 5). Bu şekilde hem kadın istihdamı hem tarımsal üretim desteklenmiştir.

Kooperatifçiler bağlılığı arttıran bir eğitim yönetmekte, iş yönetiminde yeteneği geliştirmektedirler. Toptancıları, iş bakımından, sıra mağazalarla rekabet eden dağıtım ortaklıkları tarafından desteklenmektedir. Kooperatifçiler aşağı kalite ürüne ve alış verişin genel tehlikelerine karşı daha sağlam yapıdadırlar (Warbasse, 1947, s. 214).

2.4.3. Kooperatifçiliğin Ülke Ekonomisindeki Yeri

Çiftçilerin, gelişip ilerlemeleri, az çalışmayla çok kar getirecek teşebbüsleri başarabilmeleri için, en kestirme yol kooperatiflerin ülkemizde de çoğalmalarıdır. Kooperatiflerin artması ülke ekonomisi için başlı başına bir ekonomik zafer sağlayacaktır. Örneğin; ufak bir tarlaya sahip çiftçinin, büyük bir çiftliğe sahip çiftçi gibi fayda görmesi ve para kazanması için çiftçiye gerekli olan kuvvet ve sermayeyi ancak kooperatifler sağlamaktadır (1923, s. 7). 1923 yılında yani yaklaşık 96 yıl öncesinde Türk Kooperatifçilik Kurumu yayınlarında alternatif model olarak işaret edilen kooperatifçilik bugün de birlik ve beraberlik içerisinde ekonomik kalkınmanın en demokratik yolu olmaya devam etmektedir.

1947’de Yugoslavyalı bir uzman Türkiye’ye davet edilmiştir. Uzman 1935-1947 yılları arasındaki 2834 ve 2836 sayılı Kanunların uygulamasını

inceledikten sonra verdiği raporda: ‘Türk kooperatifçiliği ortada bir koordinasyon olmamasından dolayı sıkıntı içindedir. Bütün ülkelerde bu görevi gören bir organizasyon vardır. Ülkenizde de bütün kooperatif hareketlerini temsil edecek, çeşitli kooperatif teşekkülleri arasında bir koordinasyon sağlayacak, gerektiğince kooperatif kanun projelerini hazırlayacak merkezi bir teşkilat kurulmalıdır. Önce tarım kredi ve satış kooperatiflerine hakim üstün bir tarım organizasyonu, sonra her kooperatif şubesi için ayrı milli birlikler, daha sonra bütün kooperatifler birliği, federasyonların konfederasyonu oluşturulmalıdır’ demiştir (Fındıklıoğlu, 1966, s. 22-23).

Örneğin; ufak tarlalara sahip elli çiftçi ayrı ayrı sahip oldukları toprak ile asgari düzeyde yaşayabilmekte ve hiçbir zaman küçük tarlalarından büyük bir çiftçi gibi kar elde edememektedir. Kazançları ancak yaşayabilmelerine yeterli geldiğinden ayrı ayrı elde edecekleri gelirler ile gerekli olan alet ve edevatı satın alıp karlarını arttıramazlar. Bu sebeple hayatlarının sonuna kadar aynı hayatı geçirmeye mecbur kalmakta, hatta çoğu zaman eskiyen, kırılan, bozulan araçları tedarik edemeyip bir kat daha sefalete mahkum olmaktadırlar (1923, s. 11-12).

Kooperatif ortaklıkları, ortakların ekonomik çıkarlarını ve özellikle geçimlerine ilişkin gereksinmelerini karşılıklı yardım ve dayanışma yoluyla sağlamak ve korumak amacıyla kurulmaktadır. Kooperatiflerde temel amaç, kazanç elde edip bunu ortaklarına dağıtmak değil, ortaklarının gereksinimlerini hep birlikte kolay ve ucuza sağlamaktır (Karalar, 2000, s. 2).

Kooperatifçilik, serbest pazar ekonomilerinde zayıflıkları azaltarak çeşitli ekonomik aktörlerin, ekonomik sistemde yer ve söz sahibi olabilmeleri açısından denge sağlamaktadır. Bu sebeple, piyasa ekonomisinin hakim olduğu pek çok gelişmiş ülkede, kooperatiflerin gelişmesini ve çalışma koşullarının iyileştirilmesini destekleyen düzenlemeler yapılmıştır (Gümrük ve Ticaret Bakanlığı, 2013, s. 14).

Kooperatifler tek başlarına her çeşit hizmeti ucuz ve nitelikli olarak ortaklarına götüremezler. Bu nedenle her seviyede çeşitli iş birliklerinin kurulması önem taşımaktadır. Bu ilkeye göre, aynı alanda çalışan kooperatifler aralarında iş birliği kurmaktadırlar. Buna yatay iş birliği denir. Böylece kooperatifler, birlikler, üst birlikler oluşturabilmektedirler. Farklı alanlarda çalışan kooperatifler arasında

da iş birlikleri olmaktadır. İş birlikleri birbirlerini tamamlayan kooperatifler arasında gerçekleştirilirse bunlara dikey iş birlikleri denir. Örneğin, tüketim kooperatifleri, aralarında iş birliğine gidip sattıkları malları ortak olarak daha ucuza alabilecekleri bir üst örgüt oluşturmakta veya bir tüketim kooperatifi yağ üreten bir kooperatifle iş birliğine gidip satacağı yağları o kooperatiftan almaktadır (Karalar, 2000, s. 15).

Sermayecinin ağır şartlarına boyun eğmemek; dayanışma ile hareket edip insanlar arasında rekabetin yerine kardeşliği hakim kılmak; el birliği ile çalışarak araçların kazandıkları paraları ortaklara dağıtmak; alış verişte aldanmamak ve aldatmamak; karın, çıkarın yalnız maddi olmadığını anlayarak, buna inanarak manevi, toplumsal kar ve menfaatlere de layık oldukları yeri vermek; dahası ortakların seviyelerini yükseltmek; onlara kişisel çıkarları yanında bir de ortak duygu ve görev vermek kooperatifçiliktir. (İleri, 1941, s. 76).

Krizler ve değişim, iş hayatının tekrarlanan unsurlarıdır. Bu nedenle, kar amacı olan örgütlerin stratejik olarak ele alınmaları kadar, kar amacı olmayan örgütlerin de stratejik bakış açısıyla incelenmesi bir zorunluluktur. Çünkü bu örgütler ekonomik sistem içerisinde önemli rol oynamaktadırlar (Çavuş, 2006).

Türkiye’de ekonomik kalkınmanın demokratik yollarla ve sosyal adalet içinde gerçekleştirilmesi isteği, bunun araçlarının araştırılmasına neden olmaktadır. Bu araçlar arasında kooperatiflerin önemi ve yeri büyüktür. Kooperatiflerin, toplumun büyük bir bölümünü oluşturan ve ekonomik yönden güçsüz olan kesimini harekete geçirerek gelişmelerine katkı sağlamada etkili bir araç olarak kullanılması giderek önem kazanmakta ve kalkınma planlarında yer almıştır (Güven, 1997, s. 156).

Tarımsal örgütlenme konusu ile alakalı 9. Kalkınma Planı’nda; “Üreticilerin örgütlenmesinin geliştirilmesi amacıyla 5200 sayılı Tarımsal Üretici Birlikleri Kanunu 2004 yılında yürürlüğe girmiş olmasına rağmen, üreticilerin değişik amaçlara uygun şekillerde örgütlenmelerini destekleyici bir çerçeve oluşturulamamıştır” bilgisi yer almıştır.⁷ “Bahsi geçen Kanunun amacı; üretimi

⁷ <http://www.metu.edu.tr> (18.03.2019)

talebe göre plânlamak, ürün kalitesini iyileştirmek, kendi mülkiyetine almamak kaydıyla pazara geçerli norm ve standartlara uygun ürün sevk etmek ve ürünlerin ulusal ve uluslararası ölçekte pazarlama gücünü artırıcı tedbirler almak üzere tarım üreticilerinin, ürün veya ürün grubu bazında bir araya gelerek, tüzel kişiliği haiz tarımsal üretici birlikleri kurmalarını sağlamaktır. Bu kanun; tarımsal üretici birliklerinin kuruluşu, işleyişi, yönetimi, görevleri ve denetimine ilişkin hükümleri kapsamaktadır.”⁸ “Üretici örgütlenmesine ilişkin mevzuat yeniden ele alınarak, üreticilerin değişik amaçlara uygun şekillerde; verimliliği ve pazarlamada rekabet gücünü artırıcı yönde örgütlenmeleri desteklenecektir.”⁹

“Ülkemizde tarımsal amaçlarla faaliyet gösteren 11.933 kooperatifin 7201’i tarımsal kalkınma kooperatifi, 2523’ü sulama kooperatifi, 553’ü su ürünleri kooperatifi, 31’i pancar ekicileri kooperatifi, 1625’i ise tarım kredi kooperatifidir. Verilerden hareketle tarımsal amaçlarla faaliyet gösteren 11.933 kooperatifin % 60’ının tarımsal kalkınma kooperatifleri olduğu anlaşılmaktadır. Bu rakamlar tek başına anlam ifade etmeyeceğinden Türkiye’nin üyelik sürecinin devam ettiği AB’ndeki bazı ülkelerdeki kooperatife katılım oranına bakmak yerinde olacaktır. İrlanda’da kooperatife katılım oranı %70, Finlandiya’da %60, Avusturya’da %58 iken Türkiye’de yalnızca %10 civarındadır” (Şahin, 2018, s. 63).

Kooperatiflerin yetersiz veya maliyetli alanlarda devreye girdiğinin örnekleri dünyada yaygındır. ABD’de elektriği olmayan ve hükümetlerin yeterli etkinliği gösteremediği kırsal alanlarda elektrik üretim kooperatifleri faaliyete başlamıştır. İngiltere’de uygun fiyatlarla faaliyet gösteren telefon kooperatifi bulunmaktadır. İspanya’da ve Japonya’da eğitim kooperatifleri birçok okulun yönetiminde yer almaktadır. İtalya’da ve Orta Avrupa’da bulunan sosyal kooperatifler, engelli ortaklara veya dışlanmış kişilere iş temin etmektedirler (Gümrük ve Ticaret Bakanlığı, 2013, s. 14-15). Sayılan örneklerin benzerleri ve daha fazlaları dünya genelinde bulunmaktadır. Ülkemizde ise yeniden yapılanma

⁸ <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler> (18.03.2019)

⁹ <http://www.metu.edu.tr> (18.032019)

sürecine giren ve en çok ihtiyaç duyulan kooperatiflerden biri tarımsal üretici kooperatifleridir. Çünkü ülkemizdeki tarımsal ürünlerin üretimi gün geçtikçe azalmakta ve tarımsal üretim maliyetli hale gelmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ALAN ARAŞTIRMASI BULGULARI ÜZERİNDEN ÇAY TARIMINDA ALTERNATİFİ DÜŞÜNMEK

3.1. ÇALIŞMANIN AMACI

Çay, Doğu Karadeniz için en önemli geçim kaynaklarından biri olarak bilinmektedir. Artan maliyetler, çiftçinin çay tarımı yapamadıkça göç etmek zorunda kalması, ÇAYKUR'un VARLIK FONU'na devredilmesi, özel çay işletmelerine karşı çiftçinin korunmaması gibi birçok etken çay tarımında üçüncü bir alternatif olması gerektiğini düşündürmüştür. ÇAYKUR'a ürettikleri çayı satabilen çiftçiler şanslı sayılırken, özel sektöre yaş çay satmak zorunda kalan çiftçinin parasını ne zaman alacağı yaşadığı kaygılar arasındadır.

Bu çalışma çay üretiminde maliyetler nasıl düşürülür, çay üreticisini ve tüketicisini korumanın alternatif yolu/yolları nedir, yeni model tüketim kooperatiflerinin yapılanmaları nasıldır sorularının cevaplarını bulmaya yardımcı olurken alternatif üçüncü sektör arayışının kooperatifler ile nasıl sağlanabileceğini işaret etmek için yapılmıştır.

3.2. ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ VE SINIRLILIKLARI

Bu çalışmanın alan araştırması kısmı Hopa Çay Kooperatifi, Özçay Kooperatifi, ÇAYKUR Çay İşletmeleri, Amber Çay ve kooperatif üyesi bir çay üreticisi ile derinlemesine görüşmeler yapılarak gerçekleştirilmiştir. Özel sektör çay işletmeleri de alan çalışmasına dahil edilmek istense de taleplerimize olumlu yanıt verilmemiştir. Sektörde küresel lider olan Unilever'e ait Lipton Çay ile 4 Ocak 2019 tarihinde talep edilen görüşme 'şirket prosedürümüz gereği istemiş olduğunuz bilgileri sizinle paylaşamıyoruz' şeklinde bir mail ile reddedilmiştir. Yine Türkiye'nin en büyük çay firmaları arasında olan Doğu Çay'ın Ordu ilindeki paketleme fabrikası ile Mart 2018 ve Ocak 2019 tarihlerinde yapılan görüşme talepleri ise alan araştırmamız 'Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri' bölümünde yapıldığı gerekçe gösterilerek reddedilmiştir. Alan araştırmasında görüşme taleplerine hızlı ve olumlu yanıtlar öncelikle kooperatif yönetimlerinden ve devlet teşekkülü ÇAYKUR'dan gelmiştir.

3.3. ALAN ÇALIŞMASI BULGULARI

Alan araştırmasında yaşanan sınırlılıklar daha fazla veriye ulaşılmasını engellemiş olsa da 20.01.2018 tarihinde Hopa Çay Kooperatifi, 17.05.2018 tarihinde Özçay Kooperatifi, 31.08.2018 tarihinde ÇAYKUR Çay İşletmeleri, 11.10.2019 tarihinde kooperatif üyesi bir üretici, 07.05.2019 tarihinde Amber Çay ile yapılan görüşmeler devlet teşekkülü, özel sektör, kooperatif ve üretici arasında genel bir profil oluşturulmasını sağlamıştır. Ayrıca 22.02.2019 tarihinde Ticaret Bakanlığı Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü ile görüşme yapılmıştır.

Alan araştırmalarından çıkan sonuçlara göre çay üreticisi devlet teşekkülü olan ÇAYKUR'u teminat olarak görmektedir. ÇAYKUR'un fiyat belirleyicisi konumda olması, üreticinin ürününü ÇAYKUR'a sattığında ürün bedelini peşin olarak alabilmesi avantaj olarak sayılmaktadır. Kooperatif yapılanmalar ise üreticinin çayın hasadından tüketim aşamasına gelen kadar aktif rol almasını sağlamaktadır.

3.3.1. Hopa Çay Kooperatifi

Hopa, Doğu Karadeniz'in en önemli limanlarından birine sahip olmakla birlikte Artvin ve Ardahan, Kars, Erzurum gibi şehirlerin en yakın dışa açılma noktası olmuştur. Eskiden beri bu yöreler ticareti Hopa ve limanı üzerinden yapmışlardır. 1950'lerden itibaren bölge açısından önemi gittikçe artan oranda çay tarımına başlanmıştır. 1964'te faaliyete geçen Hopa Çay Fabrikası, 1972 yılında yapımı tamamlanan Hopa limanı ve limanın yanında kurulan Karadeniz Bakır İşletmeleri, 1973 yılında elektrik üretimine başlayan Hopa Termik Santrali, Hopa'nın ekonomik gelişme açısından bölgede öne çıkmasına sebep olmuştur. 1980'lerde başlayan özelleştirmelerle birlikte çay fabrikası dışında diğer kurumlar özelleştirilmiştir. Hopa'da çay üretimi önemli bir ekonomik gelir olarak halen etkili olmaktadır (Özçep & Aksu, 2016, s. 112).

Hopa Çay Kooperatifi, 1959 yılında Artvin'in Hopa ilçesinde kurulmuştur. İlk kurulduğu yıllarda ortaklarına; market açarak gıda temin etmiş, çay verimini artırmak için gübre sağlamış, çay fabrikası kurarak ortakların kendi ürettikleri çayın alınmasını sağlamıştır. Bugün varlığını devam ettiren çay fabrikası Hopa Kemalpaşa'da 5 bin metre kare bir alanda konumlanmıştır. Büyük bir kısmı özelleştirilmiş olan çay sektörünün tamamen özel sektöre bırakılmaması adına

üreticilere alternatif sunan Hopa Çay Kooperatifi gerçek taban fiyatla yaş çay alımı yapmaktadır.¹⁰ Hopa Çay Kooperatifi'nin Kemalpaşa'da 12 bin üreticisi vardır. 2007 yılında 12 bin üreticinin 6500 üyesi var iken, 2018 yılında üye sayısı 4150 ye düşmüştür. Çayın pazarlama kısmı ağırlıklı olarak internet üzerinden yapılmakta ve kargo ile Türkiye'nin her yerine ürün gönderimi sağlanmaktadır (Görüşme Hopa Çay Kooperatifi, 20.01.2018).

Hopa Çay Kooperatifi'nin yönetimi 2012 yılında değişmiş, yeni yönetim kooperatifi büyük bir borçluluk ile devralmış:

İşin içine girdikten sonra evraklar boyutunda öğrendik. Örneğin, geçmiş yönetim Hopa'da eski Ziraat Odası'na ait bir binayı markete dönüştürmüştü. Bunu markete dönüştürürken 700 bin lira masraf yapılmış. Beton atmış vs. Marketi istedikleri gibi çalıştıramadılar. Biz yönetime gelmeden önce orası satılmıştı. Para bankadan alındığı için bir de faizi vardı. Borcun bir kısmı odur. Bir kısmı da 2009-2010 tarihlerinde bu kooperatif Tarım Bakanlığı'ndan yeniden yapılandırma adı altında üç parça halinde kredi kullanmış. Bir kısmı burada fabrikaya harcanmış, ikinci kısmı markete harcanmış, üçüncü kısmı da Hopa'da paketleme ünitesi kurmak için harcanmış. Bunun tutarı anapara olarak toplam 1 milyon 440 bin lira idi. Zamanında ödenmediği için asıl para icra işlemiyle 2 milyon 400 bin liraya ulaşmış. SGK'ya 150 bin lira civarında borç vardı. Piyasa borçları vardı. Markete yapılan alışverişte pazarlamacılara borç vardı. Bunların toplamı 5 buçuk milyon idi. Şu an hala 2 buçuk milyon gibi bir borç duruyor. 2012'de yönetime ilk geldiğimiz zaman üretici nezdinde bir güven vardı. Ortaklar bize bir şans tanıdılar. İkinci sürgün çayda buradaydık, birinci sürgün geçmişti. Biz o zaman 280 ton yaş çay aldık. İki sürgünde toplam 450 ton çay aldık, işledik. 2-3 sene onunla ayakta kaldık. Üretimde baya bir borç ödemesi sağladık. Kimse bizden peşin para istemedi. Vatandaş geldi, çayını buraya döktü. İlk sene destekledi ama ikinci yıl iş peşin paraya dönünce, özeller peşin para verince sıkıntı yaşamaya başladık (Görüşme, Hopa Çay Kooperatifi, 20.01.2018).

¹⁰ <http://www.hopacay.com> (09.09.2018)

Tarım ve Orman Bakanlığı yetki alanında bulunan ÇAY-KOOP Merkez Birliğine bağlı 5 çay kooperatifi birliğine ortak 41 kooperatif ile bu kooperatiflere ortak 66.516 çay üretici bulunmaktadır. Ticaret Bakanlığı yetki alanında çay ile iştiğal eden kooperatif bulunup bulunmadığının bilgisi mevcut değildir (Görüşme, Ticaret Bakanlığı Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü, 22.02.2019). Hopa Çay Kooperatifi ülkedeki sayılı üretim kooperatiflerinden biridir.

Hopa Çay Kooperatifi çayı alıp işleyen bir kooperatiftir. Çayı alıp, işliyoruz ve satıyoruz. Bu süreç açısından TARIŞ'e benziyoruz. Türkiye'de genelde kooperatifler tüketim kooperatifi şeklinde, biz Tire ve TARIŞ gibi üretim kooperatifiyiz. Bu, üretim mantığının topluma yansımastır. Diğer kooperatiflerden farkımız bu olabilir. Sadece üreticinin değil, halkın kazanması mantığı var (Görüşme Hopa Çay Kooperatifi, 20.01.2018).

Kooperatifin borçluluk durumu, özel sektörle rekabet etme gücünden bölgeye yapmak istedikleri yatırımların hayata geçirilmesinin gecikmesine kadar birçok konuyu etkilemiş durumda:

Bizde düşünce anlamında çok şey var. Ancak yeniyiz ve borçla boğuşuyoruz. Birçok konuda borç durumu bizim önümüzü tıkıyor. Çay ürününü, birçok kooperatifle etkileşime geçip trampa yoluyla üreticiden tüketiciye ulaştırmak temel düşüncemiz. Ancak bugün itibariyle bakarsak sıkıntıdayız. Sosyal sorumluluk olarak örneğin, okuyan öğrenciye burs vermek isteriz. Bir düğün salonu yapıp, ortaklarımıza sunabiliriz. Burada bir düğün salonunun kirası 8-10 bin lira. Marketler açabiliriz. Üretici kooperatiflerinden direkt maliyetine ürün alıp, onların temel gıdasını sağlayabiliriz. Trampa yoluyla takas yapabiliriz. Fabrikanın kapasitesini yükseltebiliriz. Özellere çok çay gidiyor. Kooperatif üzerinden vatandaşın mağduriyetini giderebiliriz. Biz 1 kilo kuru çaydan 10 lira kazanıyorsak, bir kısmını yatırıma ayırabilirdik. Geri kalan kısmı sahibine, ortağa kar olarak dağıtırdık. Kar payı dağıtabildiğin zaman insanların güveni daha fazla olur. Mesela bir tane sağlık merkezi açıp üreticinin hastanede veya sağlık ocağından faydalanmasını sağlayabilirdik. Üreticinin evi yoksa tamir edilecekse yardım edilebilir. Bunlar hep aklımızda var. Ama bu süreç isteyen bir durum (Görüşme Hopa Çay, 20.01.2018).

Kooperatifin faaliyette olmadığı dönemde çay alımı yapan özel firmaların fiyatı düşük tuttuğu ifade edilmektedir. Kooperatifin tekrardan faaliyete geçmesiyle beraber özel firmaların çay alım politikalarında da değişiklikler gözlemlenmiştir. Ancak bu durumun bölgedeki üretici tarafından zamanla anlaşılacağı öngörüsü vardır.

Burada kooperatiften dolayı özellerin çoğu fiyatı yüksek tuttu. Biz burada olmasak çayı yine düşük fiyata alabilirlerdi. Biz onlara karşı bir alternatif oluşturduk. Fiyat kırmalarını engelledik. Bu da bir artıdır. Ama üretici şu anda onu anlayamıyor. Bizim amacımız müstahsilin çayını fiyat kırmadan almaktır. 2018'de daha çok çay alabilsek çayın iyi fiyat ettiğini, fiyatın düşürülemeyeceğini, üreticinin kazandığını üreticiye göstersek. Amacımız 2-3 sene sonra bu borç bittiği zaman üretimi arttırmak, kar payını dağıtmak (Görüşme Hopa Çay, 20.01.2018).

Kooperatifin halktan kazanmaya çalıştığı güven duygusu işçi alımında dezavantaj olarak karşısına çıkmaktadır. Diğer taraftan imece usulü ile gönüllülük esasıyla destek veren üreticiler de mevcuttur.

Geçen dönem fabrikamızda 5-6 ay süreyle çalışan 27 kişi vardı. Biz bunu özellikle bu bölgeden kendisi de üretici olan vatandaşlardan seçtik. Fazla da talep olmadı. Bir dönem işçi bulmada zorlandık. İnsanlar pek çalışmak istemiyorlar. Dayanışma ile oldu. Çevre il ve ilçelerden gelip çalıştılar. Kadınlarımız da geldi. İhtiyaç olduğu zaman biz haber veriyoruz. Gün gün gelip destek için çalışıyorlar. İnsanların fabrikada çalışma isteklerinde sıkıntı oluyor. Borçlu olduğumuzu biliyorlar. Fabrikamız 2 yıldır çalışmıyordu. Acaba çalışırsak paramızı verebilecekler mi noktasında düşünceleri var (Görüşme Hopa Çay, 20.01.2018).

Çay alımlarında ÇAYKUR'un her yıl belirlediği kota ve kontenjan uygulaması genellikle üretici için koruyucu olurken, ÇAYKUR'un ürün al(a)madığı, özel sektöre çay vermek zorunda kalan üretici için faydalı olamamaktadır. Burada kooperatif alternatif bir koruyucu olarak devreye girmektedir.

ÇAYKUR bütün çayları kontrol altına almak istiyor. Örneğin, 10 dönüm çayımız var. 7 dönümü devlet aldığı zaman 3 dönümü özele vermek

zorunda kalıyoruz. Hatta alımı 2 güne indirmişler. Her sene şu kadar çay alacağız diye kontenjan belirliyorlar. Mesela, Çarşamba Cuma günleri çay alacağım diyor. Ona göre çay alıyor. Özele verilen kısımda biz taban fiyatla devreye giriyoruz. Biz o güveni oturtuktan sonra üretici özele çay vermeyecek (Görüşme Hopa Çay, 20.01.2018).

Tarımın her kesiminde gündeme gelen organik tarım çalışmaları çay sektöründe de gündeme gelmiş durumda:

Kimyasalın kaldırılması söz konusuydu. Ama olmadı. 2-3 yıl daha devam edecek. Bölge açısından baktığımız zaman Karadeniz bölgesi su tutmaz. Derelere karışır. Çok güzel alabalıklarımız vardı. Böyle olduğu için artık neredeyse tamamen yok oldu. Organik tarıma geçerseniz hem doğa açısından güzel olur. Bizim burada kar yağdığından haşerelerin yok olması için kimyasala gerek yok. Bir de organik gübreyle geçtiğimiz zaman ekolojik sistem kendiliğinden ortaya çıkacak. Bu sene organik tarıma geçiyoruz diye çalışmaya başladılar. Ancak olmadı. 5 sene toprağın dinlenmesi gerekiyor. Organik gübreyle desteklemek gerekiyor. Yoksa doğa yok oldu gibi bir şey. Sular bile kullanılmaz hale geldi. Burada kanser oranı çok fazla (Görüşme Hopa Çay Kooperatifi, 20.01.2018).

Kooperatif yönetimi ürünü tedarik etmede yaşadıkları sıkıntıyı ürün satışında yaşamadıklarını ifade etmektedir. Kooperatif bazı dönemlerde yerel yönetimlerden destek almıştır.

Fabrikanın elden geçme aşamasında belediyeden yardım aldık. Ayrıca Artvin Belediyesi CHP'de iken orada belediye bizden 1,5-2 ton çay alıyordu. Hediye olarak dağıtıyordu. Artvin'de tanıtım günleri vardı. Kemalpaşa Belediyesi çay alımı yaptı. Orada reklam için çay dağıttı (Görüşme Hopa Çay, 20.01.2018).

İzmir Büyükşehir Belediyesi, 2018 yılı Kasım ayında Hopa Çay Kooperatifi ve Özçay Kooperatifi ile anlaşma yaparak 30 bin ton çay alımı gerçekleştirmiş, ihtiyaç sahiplerine dağıtılmak üzere hazırlanan gıda kolilerinde

çay alımını bu iki kooperatiften sağlamıştır.¹¹ Kooperatif yönetiminin her yıl üretimi artırma hedefi ise 2018 yılı için gerçekleşmiştir. Kooperatif üyesi olan üretici ile Ekim 2018’de yapılan görüşmede, 2017 yılı yaş çay alımının 478 ton, 2018 yılı yaş çay alımının ise 600 ton olduğu ifade edilmiştir (Görüşme Üretici 11.10.2018).

3.3.2. Özçay Kooperatifi

Trabzon’un Of ilçesinde bulunan Özçay Kooperatifi 1989 yılında kurulmuş ve 1990 yılında üretime başlamıştır. Kooperatif tam donanımlı tesis ve laboratuara sahiptir. “ISO 9000 Belgesi” ve “Uluslararası Kalite Ödülü” almıştır. Özçay Kooperatifi 2002 yılında organik çay üretimine başlamıştır. Misyonları arasında; uygun fiyata kaliteli ürün sağlamak, tüketicilerin sağlığına önem vermek, sosyal sorumluluklarını yerine getirmek, tüketicisini, çalışanını, hissedarını memnun etmek yer almaktadır.¹² Kooperatif, yörenin önemli turistik mekanı olan Uzungöl’e ulaşım rotasında kalmasıyla avantajlı duruma gelmekte, turistler tarafından da ilgi görmektedir. Ayrıca Çay Dükkanı isimli online alışveriş sitesi ile hizmet sağlamaktadır. Kooperatifin genel müdürü ise aynı zamanda fabrikanın bulunduğu ilçenin Ticaret ve Sanayi Odası başkanlığını yapmaktadır (Görüşme Özçay Kooperatifi, 17.05.2018).

Özçay Kooperatifi, 1271 ortaklı bir kuruluştur. Bu 1271 ortak, aynı hisseye sahip değildir. Bazı ortakların 4 hissesi, bazılarının ise 5 hissesi vardır. Hisse bazında 4.500 – 5000 hisse civarındadır. Fabrika günlük olarak 150 ton yaş çay işleme kapasitesine sahiptir. 150 ton yaş çay yaklaşık olarak 30 ton kuru çaya tekamül etmektedir. İşletme 12 ay boyunca faaliyet göstermektedir. Mayıs ile Kasım ayları arasında hammadde işlenmekte, geri kalan 8 aylık zaman diliminde ise paketleme aşamasına devam edilmektedir (Görüşme Özçay Kooperatifi, 17.05.2018). Kooperatif bölge istihdamına katkı sağlamakta:

Sezonda sayımız 110-120 işçiyi buluyor. İdari personelle birlikte 130 kişiyi buluyor. Kışın ölü sezonda 50-60 işçi arası çalışıyoruz. Üretici ortakları işçilik yapmıyorlar. Onlar sadece kendi bahçelerinde

¹¹ <https://www.istekobi.com.tr> (12.12.2018)

¹² <https://ozcay.com.tr> (14.04.2018)

çalışıyorlar. İşletmeye personel alacağımız zaman ortaklarımıza mesaj yoluyla ulaşıyoruz. Önceliğimiz ortaklarımız oluyor. Değerlendirmemiz sonucunda uygunsu çalıştırıyoruz. Bize faydalı olur mu, olmaz mı şeklinde değerlendirmemiz oluyor. Deneme süresi var. Ama bu şekilde işçi sorununun altından kalkamıyoruz. Başka memleketlerden mesela Hatay'dan gelen mevsimlik işçiler oluyor. Yabancı uyruklu değil de, ülke içinden oluyor. Hasatta genelde Gürcü işçi çalıştırılıyor. Ama biz fabrikada çalıştırmıyoruz (Görüşme Özçay Kooperatifi, 17.05.2018).

Çayın toplama aşamasında Gürcü işçi çalıştırılmasının sosyolojik nedenleri olduğu gibi bitki açısından da ekolojik sonuçları olmakta:

Çalışma kültüründen dolayı Gürcü işçi çalıştırılıyor. Bizim insanımız tembelliğe alışkın. Maalesef bu da bizim için dezavantaj. Bahçeye döneceğiz buradan ama yabancı işçinin bahçede çalıştırılması yarın öbür gün çay bitkisinin yok olmasına neden olacak. Çünkü yabancı işçi kendi bahçesi gibi düşünmüyor. Bir çay filizinin toplanacak kısmı var, toplanmayacak kısmı var. Siz bu toplanmayacak kısma da bıçak vurduğunuz zaman bir ağacın dalını, bir insanın kollarını kesmek gibi oluyor zamanla. Belki hemen seneye etkisini görmeyeceğiz. Ama zamanla göreceğiz diye düşünüyorum (Görüşme Özçay Kooperatifi, 17.05.2018).

Özçay Kooperatifi bulunduğu yörede kendi ortaklarına fayda sağladığı gibi kooperatif üyesi olmayan üreticilere de fayda sağlamakta:

Biz ortak haricinde diğer üreticilerin çayını almıyoruz ama fiyat belirleme konusunda bir nevi onlara yardımcı oluyoruz. Çünkü biz kooperatif olduğumuz için üreticiyi korumak için varız. ÇAYKUR'un belirlemiş olduğu bir taban fiyat var. Bu taban fiyatın altına inmiyoruz. Taban fiyatın altına biz inmediğimiz için diğer firmalar da haliyle çay alabilmek için fiyatı biraz daha yüksek tutuyor. Haliyle ortağı olmayan üreticiye de faydamız oluyor. Her kooperatifin olduğu gibi bizim de burada çalkantılı bir dönemimiz oldu. 2-3 yıldır yine eski durumumuza dönüyoruz ve o dönemlerde gördük ki, bir işletmenin bacasının tütmemesi demek sadece o işletmeye çay veren üreticinin değil, başka işletmeye çay veren üreticinin

de bahçedeki ürününün değer kaybetmesi anlamına geliyor (Görüşme Özçay Kooperatifi, 17.05.2018).

Kooperatiflerin ortak sorunlarından bazıları; kooperatifçilik ile alakalı tek bir bakanlık olmaması, şirketlerin faydalandığı desteklerden faydalanamamaktır.

Kooperatifler gerçekten zor durumdadır. Burada hibe başvuru dosyası var. Bunu yapana kadar bir sürü sıkıntı çıkarıyorlar. Üç tane bakanlığa bağlıyız. Gümrük Bakanlığı, Tarım Bakanlığı, Maliye Bakanlığı gibi. Bizim direkt muhatap olabileceğimiz, derterimizi anlayabilecek kooperatifçilik bakanlığı olması gerekiyor. Olmayınca maalesef böyle sıkıntılar yaşayabiliyoruz. Normal bir işletme çok rahat destek kredilerini alabilirken bize çok fazla prosedür çıkarıyorlar. Bazı desteklerden faydalanamıyoruz. Kooperatif olduğu için bizde maliyetler biraz daha yüksek oluyor. Örnek olarak söylüyorum işçiye haklarını vermek zorundasın. Çünkü amacın o zaten. Bir işletme gece mesaisi vermezken biz vermek zorundayız. Sendikali bir işçi neyse bütün yasal haklarını aynı şekilde alıyorlar (Görüşme Özçay Kooperatifi, 17.05.2018).

Çayın satış aşamasına gelene kadar geçirdiği birçok evre vardır. Bunlar; çayın toplanması, işlenmesi, paketlenmesi, dağıtımı ve satışı şeklinde özetlenebilir. Tüm aşamaların kendi içerisinde belirli zorlukları varken en zor aşamalardan bir tanesi pazarlamadır. Özçay Kooperatifi'nin yerel yönetimler ile çalışması sadece 2008 yılında olmuş, Trabzon Belediyesi'ne Trabzonspor Çayı adı altında paketleme yapılmıştır.

En zor süreç riskli olduğu için pazarlamadır. Bir dönem çayı sattığında parayı alamamak gibi sıkıntılar yaşandı. Şu an bizim böyle bir sıkıntımız yok. Çünkü Tarım Kredi Kooperatifiyle iştirak halinde çalışıyoruz. Üretmiş olduğumuz ürünün %70'ini Tarım Kredi Çay adı altında onlara veriyoruz. Kadıköy Tüketim Kooperatifi de bizden ürün alıp kendi reyonda satıyor. Geçen sene internet sitesinden satışı kurduk. Yaklaşık olarak yıllık 150 bin civarı bir satış elde ettik. Bu yıl daha çok olacağını düşünüyoruz. Çünkü gelen turistler burada memnun kalınca internet yoluyla geri dönüş yapıyorlar. Yani bizim internet satışımız daha çok

buradaki müşteri geri dönüşü şeklinde oluyor (Görüşme Özçay Kooperatifi, 17.05.2018).

Özçay kooperatifi, organik tarım yapan tek çay kooperatifidir. Organik tarım yapabilmek için belirli süreçler yaşanmıştır. Organik tarım ile satışları olumlu yönde etkilenmiş, çay ihracatı yapmalarına faydası olmuştur.

Biz organik tarıma 2002 yılında yaklaşık 200 dekar arazi üzerinde başladık. Bu dönemde Türkiye'deki bir sertifikasyon firmasıyla çalışıyorduk. 2011 yılında bu firmayı değiştirmeye karar verdik. Şu anda Ecocert firmasıyla bu 200 dekar arazi 60 dekara kadar düştü. Firma izin vermedi. Biz de organik tarımın ne gerektirdiğini, girdilerini, çıktılarını uygulayalım dedik. Şu anda yaklaşık 25 dekar arazi üzerinde organik tarım yapıyoruz. Organik tarımda dikkat edilen bir arazinin diğer bir araziyle paydaş olmamasıdır. Örneğin, diğer araziyle bağlantısında 3,5 metre genişliğinde en az bir yol olması gerekiyor. Etrafında herhangi bir bulaşma riski olmaması gerekiyor. Organik tarım maliyetli olduğu için üreticiye desteklerimiz oluyor. Üretici ürününü daha pahalıya satıyor. Organik tarımdan sonra satışların artmasında etkisini gördük. Daha önce elimizde kalan çayımız kalmıyor. Belki az üretiyoruz ama ürettiğimiz ürünü rahatlıkla satıyoruz. Ecocert firması sayesinde İtalya mağazalarında orada organik ürünlerimiz satışa sunuldu (Görüşme Özçay Kooperatifi, 17.05.2018).

Aynı zamanda kooperatif kendi ürettiği iki farklı çay çeşidi ile uluslararası pazara açılmaya başlamıştır. Dünyada ilk kez Trabzon'un Of ilçesinde üretilen ve çay bahçelerinde tek tek elle toplanan 2,5 yapraklı yeşil çay Fransa'da yılın inovasyon ödülü almıştır.¹³

Yeşil çaya farklı bir uygulama yapılıyor. Bitkinin farklı dallarından özellikle elle toplattırıyorum. Bir Ar-Ge çalışması sonucunda hangi yaprağın bu dem rengini verdiğini tespit ettim. Ondan sonra bahçeden bunu toplatırken sadece o yaprağı toplatıp üretime tabii tutuyorum. Her işçi toplamıyor. Özel işçi çalıştırıyoruz. Bunun yanında bizim 2,5 yapraklı

¹³<https://www.sabah.com.tr> (08.05.2018)

yeşil çayımız var. Çay kaşığı gibi karıştırıyorsun. O paketleme aşamasında. Geçen yıl bu ürünü Fransa'ya gönderdik. Bu yıl iç piyasaya. Bu da aynı şekilde tek tek elle 2,5 yapraklı kısımdan toplanıyor. Normal dışarıdaki bir yaprağı kurutun bu etkiyi vermez. Mühendisliği var. Bu da özel toplanıyor. Sabahları toplatmaya gönderiyoruz. Normalde sezon başladığında bu çayın bütün aşamaları bitmiş oluyor. İç piyasada bununla ilgili bize bir mağaza ulaştı bize, Sushico diye. Japon yöresel eşyaları satıyor. Ondan sonra Tarım Kredi Kooperatifleri elit ürün olarak almak istedi. Şu anda sadece gelen misafirlere ikram ediyoruz. Onun haricinde herhangi bir satışını yapmıyoruz. Fransa'da bir arkadaş talep etti. Bu ürünü gördü. İlk bana gönderin piyasaya sürmeden dedi. Geçende 20.000 adet Japonya'ya gönderdim. Japonya'ya ürün satmak da kolay bir şey değildir. Çünkü yeşil çayın vatani orasıdır (Görüşme Özçay Kooperatifi, 17.05.2018).

Kooperatifin yapılandırılmış borçları ödeme süreci devam etmektedir. Sosyal sorumluluk için atılmak istenen adımlarda ise borçluluk karşılıklarına engel olarak çıkmakta:

2011'de çalkantılı dönem atlattık. Bizim o borcumuz olmasaydı, 200-250 ton kapasiteli bir işletme daha açardık. Hatta geçen yıl alacaktık. Of'ta Ülker'in bir fabrikası satılıyordu. Onu almak için girişimlerde bulunduk. Bütçemiz sınırlı olduğu için olmadı. Kapasiteyi arttırıp yeni bir işletme alma düşüncemiz var. 200 tonluk bir işletme demek üreticiden kooperatifin hiçbir üyesinin dışarıya çay vermemesi demektir. Bir anlamda istihdama da katkı sağlıyor (Görüşme Özçay Kooperatifi, 17.05.2018).

ÇAYKUR'un özelleştirilmesi durumunda tüm çay sektörü etkilenecektir. ÇAYKUR'un özelleştirilmesi bazı kesime göre olumsuz karşılanırken bazıları olumlu yaklaşmaktadır.

ÇAYKUR sektörün teminatı. Bir evde baba neyse çay sektöründe de ÇAYKUR odur. Şahsi görüşümü sorarsanız özelleştirmeden yanayım. Yani biraz marjinal olacak. Ben devletin işletmesi olmaz düşüncesindeyim. Devlet kontrol eder, düzenler, işlettirir. Üreticiyi koruyarak özelleşmesi taraftarıyım. Ama özelleşeceğine ihtimal vermiyorum. Mesela biz

ÇAYKUR'la rekabet edemiyoruz. Çünkü devletin korumasında ve devletin imkanlarını kullanıyorlar. Reklamları yapıyor. Geçenlerde zarar açıkladılar. Ama bizim öyle bir lüksümüz yok. Onun için diyorum devletin işletmesi olmaz. Devlet düzenli kontrolü yapar, üreticiyi koruyarak. Üreticinin zararına değil, karına olur. Üretici ben çayımı 2.32'ye sattıyordum ÇAYKUR özelleşince 1,5'ye sattıyorum dememeli (Görüşme Özçay Kooperatifi, 17.05.2018).

Kooperatif yönetimine göre oldukça farklı karşılanabilecek bir özelleştirme açıklaması olsa da öncelikli hedef üreticiyi korumaktır.

3.3.3. ÇAYKUR Çay İşletmeleri

ÇAYKUR, 46 yaş çay işleme, 1 çay paketleme fabrikasına sahiptir. 12 bin 541 çalışanı vardır. Çalışanların büyük bir çoğunluğu İŞKUR tarafından sağlanmaktadır (Görüşme ÇAYKUR, 31.08.2018). Günlük çay işleme kapasitesi ise 9.095 tondur. Türkiye çay sektörünün en büyük ve lider kuruluşudur. Bölgede üretilen çayların yaklaşık %50-55'i kadarını ÇAYKUR satın almaktadır. ÇAYKUR'un yurt içi kuru çay piyasasındaki pazar payı yaklaşık olarak %45-50'dir. Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü, 8/6/1984 tarih ve 233 sayılı Kamu İktisadi Teşebbüsleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname hükümlerine tabi, tüzel kişiliğe sahip, faaliyetlerinde özerk ve sorumluluğu sermayesi ile sınırlı bir İktisadi Devlet Teşekkülüdür.

ÇAYKUR'un çay alım sürecinde bazı belirleyici özellikler vardır.

Hasat olgunluğuna gelen çaylar üreticiler tarafından toplanır ve kendilerine en yakın olan, ilan edilen alım noktalarına getirilir ve orada experler tarafından çaylar satın alınır. Bu satın alma sürecinde hammaddenin uygunluğu çok önemlidir. Uygun olmayan çayı satın almayız. Bizim yaş çay alım talimatımız var. 3 yaprak, 3.5 yaprak ya da 2,5 yaprak diye. Odun, kök, yabancı madde olmayacak. Eğer bunlar varsa ayıklanır, öyle satın alınır. Bir de üreticimize satacak olduğu miktar önceden bildirilmiştir. Buna kontenjan diyoruz. Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü'nün 46 fabrikada 9100 ton günlük kapasitesi var. Bunun daha fazlasını mubayaa etmeyiz. Bunu 230 bin-250 bin üreticiye böleriz. Çünkü çay bekletilebilen bir ürün değil (Görüşme ÇAYKUR, 31.08.2018).

Çalışanlarla alakalı eğitilmiş, ahlaklı, çalışkan, kurumu sahiplenen gibi özellikler taşımalarını bekleyen ÇAYKUR yönetimi bu tür problemlerin eğitimle aşılabileceğine vurgu yapmaktadır. Yurtdışında çay üretim maliyetlerinin düşüklüğü karşısında Türkiye'deki üretim maliyetlerinin yüksek oluşuna dikkat çeken ÇAYKUR yöneticisi çayın alınması, işlenmesi, paketlenmesi, pazarlanması süreçleri içerisinde en zorlandıkları sürecin pazarlama olduğunu ifade etmekte:

Dünyada dökme haldeki çay fiyatları 2,5-3 dolar seviyesindedir. Dünyada şu anda faaliyette 4-5 tane çay borsası var. Biz bunlardan iki tanesini takip ediyoruz. Columbia ve Mombasa, Sri Lanka ve Kenya çay borsaları. Buralarda çay fiyatları 2,5-3,5 bazen en kalitelisi 4 dolara kadar çıkıyor. Sri Lanka'dan 3 dolara çay alabilirsiniz. Bizim maliyetlerimiz 20 lira civarı. Paketlemesini vesairesini işin içine koyduğunuz zaman daha çok bedele geliyor. Bir de bizim kalitemiz çayın yapısı itibarıyla düşük. Sri Lanka'da çay elle, zamanında toplanıyor. Bizde makasla toplanıyor. Bizim üreticilerimiz çayı toplamaktan son aylarda tamamen uzaklaştı. Çayımızın %60-70'ini yabancı işçiler topluyor (Görüşme ÇAYKUR, 31.08.2018).

Yabancı işçilerin çayın toplanmasında bitkiye verdiği zarar şöyle ifade edilmekte:

Üretici, yabancı işçiye yevmiye vermiyor. Kilosu şu kadar diyor. Özellikle Gürcüler ne kadar fazla toplarsa o kadar fazla para kazanıyorlar. Dolayısıyla mümkün olduğu müddetçe derinden hasat ediyor. Bu hem bitkiye zarar veriyor, hem bizim kalitemizi düşürüyor. Biz bunu önlemek için elimizden geleni yapıyoruz. Zamanla satın almayacağız. Herhalde o boyuta geliyor. Ürün normuna uymayan çayları artık seçmek aşamasını geçtik. Satın almama aşamasına geldik (Görüşme ÇAYKUR, 31.08.2018).

Çayın yurt dışı piyasasına göre daha maliyetli olması karşısında Türk çayını korumak için vergilendirme oranı oldukça yüksek:

Mesela İran'da 1 kg çay 1 dolar. 50 bin ton kadar alıp getirebilirsiniz. Yani Türkiye'nin yıllık çay tüketimi 250 bin tondur. 5'te birini rahatça

getirebilirsiniz. Türkiye’de Türk çayını korumak için yüzde 145 vergi vardır (Görüşme ÇAYKUR, 31.08.2018).

ÇAYKUR’un özelleştirilip özelleştirilmeyeceği konusunda bilgisi olmadığını ifade eden yönetici özelleştirmeye karşı olmadığını ifade ediyor:

Özelleştirmeye ben şahsen karşı değilim. Ancak özelleştirmenin kurallarını iyi koymak gerekir. Özelleştirmeyi sağlam temeller üzerine kurarsak, yabancılara vermezsek, üretime devam edersek. Özelleştirirken ülkede farklı uygulamalar oluyor. Mesela, bir şeyi özelleştiriyorsunuz bunu biz İngiltere, bir Amerikalıya, bir Almanya satıyorsunuz. Satarsanız bu bence özelleştirme değil. Yabancı sermaye gelecekse buyursun gelsin. Kendisi de bir işletme kursun. Burada mesela Lipton çay fabrikası var. Gelsin bir başkası da kursun sorun yok (Görüşme ÇAYKUR, 31.08.2018).

ÇAYKUR Genel Müdürlüğü, Mayıs 2018 tarihinde “Çayımızın tamamını alacağımızı bilin ve hiçbir şekilde çayımızı belirlenen fiyatın altında satmayınız. Tüm üreticilerimizin çayını alacak kapasitemiz mevcuttur ve tamamını da alacağız.” Açıklamasında bulunmuştur.¹⁴

Sayın Genel Müdürümüzün üreticiye söylediği şu; çayınızı zamanında, istediğimiz normda toplayın, geçmesini beklemeyin ve biz de kapasitemizi kullanalım. Bir anda 10 bin ton üstünde çay geldiğinde alamıyoruz. Alamadığımız zaman mecbur özel sektöre satılıyor. Özel sektör, üreticinin başka gidecek yeri yok diyor ve bunu fırsata çeviriyor. Biz de bu duruma düşmemesi için üreticiye böyle bir öneri sunuyoruz. Ama üretici bunu yanlış anlıyor. Mesela bizim 9 bin ton kapasitemiz var. Biz bu kapasiteyi 30 gün boyunca kullansak 270 bin ton eder. Çok rahat da kullanırız ve özel sektöre çay kalmayabilir. Ama bunu 30 gün biz kullanamıyoruz. Çünkü üretici ilk 10 gün çay geldiği halde toplamıyor. Özel sektöre satmak zorunda kalıyor (Görüşme ÇAYKUR, 31.08.2018).

ÇAYKUR, çay üretiminde kota ve kontenjan uygulamasının belirleyicisi konumundadır. Kontenjan fabrika kapasitesinin verimli kullanılması için önemli

¹⁴ <https://www.aa.com.tr> (28.07.2018)

iken, kota uygulaması üreticinin özel sektöre karşı korunması adına önem taşımaktadır:

Kota konusu her sürgün döneminde farklı uygulanıyor. Birinci sürgünde 570 kg, ikinci sürgünde 500 kg, üçüncü sürgünde 400 kg. Yani çaylık alanlarımızdan toplam 1470 kg, 800 bin hektar çayımız var. Yaklaşık 1 milyon 200 bin ton çay eder. Bu da tüm bölgenin çayı demektir. Biz Çaykur olarak tüm bölgenin çayına talip olduğumuzu bu kotalarla açıklıyoruz. Bunu ilan edişimizin sebebi üreticimiz özel sektörün düşük fiyatla onu mağdur etmemesi. Ama bunu yönetmekte zorlanıyoruz. Kontenjan bizim için önemli. Yani günlük kapasitenin üzerinde çay alamıyoruz. Kontenjanı bunun için koyuyoruz. Kotayı üreticiyi korumak için koyuyoruz. Ama üreticinin bizi çok anlamış olduğunu söyleyemem (Görüşme ÇAYKUR, 31.08.2018).

ÇAYKUR fabrikaları 12 ay boyunca çalışmaktadır. İşçi sayıları sezonda ve sezon dışında değişiklik göstermekte:

Fabrikalarımızda yılına göre 125-130 gün yılına göre 140 gün üretim yapabiliyoruz. Üretilen ürünü depoluyoruz. Paketleme fabrikasına yıl içerisinde parça parça gönderiyoruz. Fabrikalarda geçici işçilerimiz 180 gün çalışıyor. Kadrolu işçilerimiz de var. Onlarla birlikte bu çayların paketlemeye gönderilmesi, fabrikadaki bakım onarım, revizyon, varsa yenileme işleri onları yapıyoruz (Görüşme ÇAYKUR, 31.08.2018).

ÇAYKUR'un gurbette yaşayan ve çay sezonunda hasat için memleketine dönen üreticiler için uygulamış olduğu özel bir sistem mevcut:

Bizim üreticilerimiz bu bölgede yaşamıyor. %50'si il dışında yaşıyor. Hasat zamanı geliyor, hasadını yapıyor, geri gidiyor. Gurbetçilere ayrı bir satın alma prosedürü uygulandı. Gurbetçi 20 gün burada kalmasın, 3 günde çayını satsın diye uygulamalar var. Belirlenen gurbetçilere belli bir kontenjan verildi. Son iki üç yıldır bu programlar var. Fakat gurbetçi konusu da üretici tarafından doğru algılanmadı. Üretici İstanbul'dan geliyor, burada 3 günde çayını satıyor, 20 gün de geziyor. İyi niyetimizi suistimal ediyor. Bu sefer komşusu, 'İstanbul'dan gelen 3 günde çayını sattı, geziyor. Ben niye 20 gün çay satayım' diyor. Başta söyledim ya

eğitim, ahlak. Bu bizi de etkiliyor tabi. Bir de komşular arasında husumet oluyor (Görüşme ÇAYKUR, 31.08.2018).

Çayın düzgün hasat edilmesi Türk çayının dünya pazarında rekabet etme gücünü etkileyen koşullardan biridir. Üretim maliyetlerinin yüksek olması ise çayın rekabet gücünü etkileyen diğer bir konu:

Dünya markasında çayımızın çok rağbet gördüğü söylenemez. Özellikle İngiltere'de, Fransa'da çayın çok içildiğı ülkelerde alışılmış bir damak tadı var. Bizim çayımızın tadı onlara pek hitap etmiyor. Bir de bu Sri Lanka, Kenya gibi ülkelerde çay üreten firmalar Sri Lankalı ya da Kenyalı değiller. İngiliz üretiyor. Sri Lanka'da, Columbia borsasından çay ithalatı yapan, çay ticareti yapan İngilizlerdir. Orada yerliler kendi fabrikalarında çalışan işçi olmuşlar. Bütün dünyaya satıyorlar. Kenya'da bir işçi günde 5 dolar yevmiye alıyor. Bunun karşılığında 40 kg-50 kg çayı eliyle topluyor. Bizim burada 500 kiloyu makasla topluyor ve 700 TL alıyor. Gübre maliyetleri, taşıma maliyetleri, fabrikasyon, elektrik, işçi maaşları derken oralarla buralar kıyaslanamayacak kadar farklı ve onların çayı daha kaliteli. Biz onlardan daha kaliteli çay yapabilir miyiz derseniz, yaparız. Elle ve zamanında toplanacak (Görüşme ÇAYKUR, 31.08.2018).

Belirli konseptler geliştirilerek Çayla Çay Evleri adı altında işletmeler kurulmuştur. Bu işletmelerin çayı ÇAYKUR tarafından tedarik edilmekte:

Kahve evleri, kahve dünyası gibi belli bir konsepti olan firmalar örnek alındı. Teşekkülümüz olarak açmadık. Yani Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü'nün Çayla diye bir işletmesi yok. Kişilere verdik bayilik gibi. Çayla'dan ÇAYKUR bir şey kazanmıyor. Sadece çayımızı satıyor. Çayla Çaykur çayı satar. Başka çay satamaz. Başka içecek de satamaz. Konseptimizde o var (Görüşme ÇAYKUR, 31.08.2018).

ÇAYKUR'un yöreye sağladığı faydalar arasında sosyal sorumluluk faaliyetleri de mevcuttur. Bunların başında spor kulüpleri gelmekte:

Sosyal sorumluluk adına spor kulüplerimiz var. Rafting, futbol, hentbol takımlarımız var. Bizde yetişip güreş dalında dünya şampiyonu olan sporcumuz var. Fevkalade yatırım yapılıyor. Hemen binanın altında kreşimiz var. Sosyal sorumluluk projesi sayılabilir. Bir çay bahçemiz var.

Yöremizin insanına hizmet veriyoruz. Aile burada iken çocuğu bir şeyle oyalansın, sokakta olmasın istiyoruz. Okul aralarında alıyoruz. Futbol okulumuz var. 7 yaşından 15 yaşına kadar 100'e yakın futbolcusu var. 3. ligde profesyonel çay spor takımımız var (Görüşme ÇAYKUR, 31.08.2018).

Türkiye'nin özellikle doğu bölgesinde kaçak çay kullanıldığı iddia edilmektedir. Bu durum Türkiye'de üretilen çayların satışını düşürmekte:

Türkiye'nin kayıtsız ekonomi sorunu vardır. Hükümetin de 'kayıtsız ekonomiyi kayıt altına almak' gibi politikası var. Yurt dışından kaçak çay girişi çok fazla oluyor. Türkiye'nin yedi coğrafi bölgesi var. Bunların en çok çay içilen bölgeleri Doğa Anadolu bölgesi, Güneydoğu Anadolu bölgesi, Akdeniz bölgesidir. Bu bölgelerde en az bizim çayımız satılmaktadır. Bu bölgede satılan çay yabancı menşeli çaydır. Yabancı menşeli çayların büyük kısmı ülkemize kaçak olarak geldiğini düşünüyorum. Kaçak olarak girdiğinde de biz orada o zaman o bölgeye giremiyoruz. Çöpten çay yapan çok yer var. Yakalanıyor. Geçen Mersin'de yakalandı. Basına çıktı. 13 ton hazır ürün, 10 ton hazırlanacak çöp. Piyasayı da kontrol altına almak gerekiyor (Görüşme ÇAYKUR, 31.08.2018).

Çay üretiminde gübre kullanımı yapılmaktadır. Kullanılacak gübre miktarının doğru belirlenmesi hem ürün kalitesi açısından hem insan sağlığı açısından hem de doğanın korunması açısından oldukça önem taşımaktadır.

Bu bölgede çok miktarda gübre kullanılıyor. Üretici ne kadar kullanması gerektiğini biliyor. Ama ne kadar çok gübre verirse o kadar çok çay alırız hesabı yapıyor. Biz dekara 60 kg diye ilan ediyoruz. Ama üretici 160 kg veriyor. Bunu kontrol eden mercii yok. Gübre her şekilde satılıyor ve bizim denizlerimizde bir tane mavi bayraklı plaj yok. Bütün gübreler denize akıyor. Bu bölgede 80 bin tona yakın gübre kullanılıyor. Üretilen 200 bin ton çaydır. 200 bin ton çay için 100 bin ton gübre çok fazladır. Kanseri hastalıklarının bu bölgede yayılmasının en büyük sebebi budur ve biz bunu önlemek için organik tarım projesi geliştirdik (Görüşme ÇAYKUR, 31.08.2018).

Üç adet organik çay fabrikası olan ÇAYKUR, 2005 yılında organik tarım projesi geliştirmiştir. Yılda ortalama 10 bin, 15 bin ton civarı organik ürün olarak 4 bin ton organik çay elde etmektedir. Organik tarıma gönüllü olarak giren üretici sayısı ise 7 bine yakındır (Görüşme ÇAYKUR, 31/08/2018).

3.3.4. Amber Çay

Şirket unvanı Amber Çay, marka ismi Destan Çay olan fabrika, 1988 yılında Giresun'un Eynesil ilçesinde kurulmuştur. Kooperatifçilik zor olduğu için anonim şirket olarak kurulan Amber Çay fabrikası, kooperatif anlayışı ile çalıştırılmaktadır. Fabrikada kuruluşundan itibaren aynı ortaklarla devam etmekte: (Görüşme Amber Çay, 07.05.2019)

Hem ortaklık olarak hem imece usulü çalışarak kooperatifçiliği yaşatmaya çalışıyoruz. Burada çalışanlar yaş çay üreticisi. Müstahsil derler. Hem işçi veya yönetici hem de ortak olanlar var. Onun için çok farklı bir sistemimiz var. Direkt kooperatif tarzında değil. Burayı ortaklardan Emin Bey'in babası kurdu. Babasından sonra kardeşler arasında devam ediyor. Hem yaş çay üreticiliği yapıyorlar hem de burada çalışıyorlar. Bir de yönetici olmayıp da normal işçi kadrosunda çalışan ortaklarımız var. Kurmuş olduğumuz bu sistemin her aşamasında ortak olarak içerisinde yer alıyoruz. 72 civarında ortak var. Yönetim kurulunda olanlar var. Müdür vasfında olanlar, muhasebeci olanlar, aşçı, bakımçı, elektrikçi olanlar var. Herkesin mesleğine göre bir dağılım var. Çalışıp emekli olup ayrılan var (Görüşme Amber Çay, 07.05.2019).

Kooperatif ile şirket arasında farklılıklar vardır. Amber Çay kurucuları tarafından şirket olarak devam etmek daha avantajlı olarak değerlendirilmekte:

Şirket olmak daha kolay. Kooperatifçilikte sistem çok daha hantaldır. Şirket biraz daha ortaklık payına dayanıyor. Bir sıkıntıyı aşmak için karar almak için ortaklık yeter sayısı var. Ama kooperatifte bir tamamının onaylaması gerekiyor. O da çok zor. Karadeniz'de kooperatif daha zor. Karadeniz'in her kesiminde vardır. Herkes baş olmak ister. Karadeniz'in tipik özelliğidir. Biraz daha uzun süre yaşaması için, belli kıstasların olması için şirket bizim için daha iyi. Geçmiş örneklerinden baktığımız için biz böyle değerlendiriyoruz. Birkaç tane kurulup kapanan kooperatif var.

Kuruluş kooperatif ile aynı. Daha uzun yaşayabilmesi açısından bir sıkıntı olduğu zaman şirkete dayanması lazım. Ama biz kooperatif gibi yürütüyoruz. Genel ne istiyorsa ona göre yapıyoruz. O tilsimi bozmamak için parmak hesabına göre iş yapmıyoruz. İnsanlar haklarını alsın, haklarını bilsin. Şirketin de haklarını bilsin. İş düzgün yürüsun. Çalışan insanın da özverili davranması gereken şeyler var. Buraya sahip çıksın istiyoruz (Görüşme Amber Çay, 07.05.2019).

1988 yılından bu yana faaliyette olan Amber Çay fabrikasının uzun süredir faaliyet göstermesinde belirli ilkeler rol oynamakta:

Değişmeyen ilkenin en başında adaletli davranmak var. Adaletin olmadığı yerde dağılım olmaz, birliktelik olmaz. Bir de sürekli yenilenip yeniliğe ayak uydurmak gerekir. Bizim kuruluş kapasitemizle bugünkü kapasitemiz geceyle gündüz kadar farklı. Kuruluştta 20 ton kapasiteyle kurulmuşuz. Şu anda 180 tonda çalışıyoruz. Bin metre kare kapalı alanla başlamışız. Şu anda on bin metre kapalı alanımız var. 3600 metre kare tapumuz varken, şu anda 10 bin metre tapumuz var. Bunlar hep gittikçe büyüyen ve birbirine entegre şeyler. Orantılı bir büyüme var. En son geçen sene büyük bir yatırım yaptık. Bu sene ve gelecek sene bu yaptığımız yatırımın işçi ayağını tamamlayacağız. Bundan sonraki personeller vasıflı olacak. Niteliği farklı olacak (Görüşme Amber Çay, 07.05.2019).

Fabrika yönetiminin önem verdiği konulardan biri de personeldir. Bölgede özellikle işinde uzmanlaşmış, nitelikli personel bulmada güçlük yaşamaktalar:

Çalışanlarla ilgili sıkıntımız kalifiye eleman bulamamak. Diğerleri 8-5 mesai ile çalışan insanlar. Onlar da hep denileni yapıyorlar. Bize biraz daha sistem içinde inisiyatifi olan, biraz daha kalifiye insanlar lazım. O yüzden bu sene çalışanlara bir ay eğitim vermeyi düşünüyoruz. Hem mesleki anlamda hem de hakları anlamında. Hakları nedir, nereden yararlanılır veya ne hata yaparsa ne gibi yaptırımları olur? Karadeniz bölgesinde borçluluk biraz daha fazladır. İster istemez kişinin ekonomisi işyerindeki verimliliğini etkiliyor. Ancak bizde aşırı bir durum yok (Görüşme Amber Çay, 07.05.2019).

Fabrika yönetimi çayın yaşadığı süreçler içerisinde en zor aşamanın pazarlama olduğunu ifade etmekte:

En zoru satmak, pazarlamak. Pazarlamaktan da ziyade geri döndürmek. Kazasız belasız tahsilat yapmak. İmalat çok daha kolay, çok daha zevkli bir iş. Pazarlama çok zor. Sürekli farklı şeylerle karşılaşıyoruz. Mesela bu sene pazarlamada kulvar değiştiriyoruz. Farklı bir uygulama yapıyoruz. Sistemde bir şey oluyor. Ona göre düzenleme yapıyoruz. Pazarlamayla ilgili de yatırımlar yapıyoruz. Hem rakamsal anlamda hem de pazarlamadaki opsiyonel fiyat aralığı anlamında. Hem haftalık hem günlük indirimler anlamında yapıyoruz. (Görüşme Amber Çay, 07.052019).

Fabrikanın büyüme hedefleri bulunduğu konum itibari ile sınırlanmaktadır. Hedefler arasında kalite ön planda:

Doğu Giresun bölgesinde çok az bir çay var. Türkiye'nin %1 buçuğu kadar. Türkiye'nin %1 buçuğu bu tarafta % 98 buçuğu Rize tarafındadır. Bizim Türkiye'de bir marka olma şansımız yok. Ancak yöresel bir marka olabiliriz. Ona doğru gidiyoruz zaten. Kendimizi butik bir üretim olarak görüyoruz. Doldur boşalt, 5 bin 10 bin çay satma gibi bir hedefimiz yok. Amacımız daha kaliteli satmak (Görüşme Amber Çay, 07.05.2019).

Amber Çay fabrikası ÇAYKUR'un belirlemiş olduğu kota ve kontenjan uygulamasını kendi içerisinde geliştirerek çay alımı yapmakta:

Mesela, Amber Çay'ın günlük 180 ton çay işleme kapasitesi var. Üretici buraya 180 tondan fazla çay getirirse buna kota getirmek zorundasın. Yoksa bu ürün heba oluyor. Biz o işlemi randevuyla yapıyoruz. Üreticiyle bir gün önceden randevulaşılıyor. Çayın 24 saat içinde mamul ya da yarı mamul hale gelmesi lazım. ÇAYKUR bölgesi büyük olduğu için onlar fabrikaları sıkışmaya başlayınca ilan ediyorlar. Diyorlar ki, dönüm başı şu kadar ürün alacağız. Üretici de biliyor ki, bizden bu kadar ürün alacaklar. Ona göre kesim yapıyorlar. Biz de diyoruz şu kadar çay alacağız. 180 ton kapasiteye geldi mi daha randevu vermiyoruz. ÇAYKUR da bu işin altından kalkmak için böyle yapıyor. Bize nasıl yansıyor? Eğer bizim kotamız da dolmuyorsa, ÇAYKUR kotaya girdiği zaman vatandaşa

kalan çay bize geliyor. Doluyorsa zaten çok fazla bir şey yansımaz (Görüşme Amber Çay, 07.05.2019).

Fabrika yönetimi fabrikanın kuruluşunun bir sosyal sorumluluk projesi olduğunu ifade etmekte:

Bizim kuruluşumuzun tamamı sosyal sorumluluk projesi. Mesela bizim kurulma amacımız şu, biz ağırlıklı olarak bir köy içerisinde üreticileriz. Avrupa emeklisi, yerli emekli, sermayedar hep bir araya gelmişiz. Kimisi hayvanını satmış, kimisi silahını satmış, kimisi Avrupa'da ki birikimini getirmiş ve buraya bir tesis kurulmuş. Bunun amacı tamamen sosyal sorumluluk projesi. Biz burayı kurarken sanayiciler anlamında kurmamışız. Yani bu ürünüümüzü değerlendirmek için bu işe giriyoruz. Daha sonra bu işin içine girdiğimiz zaman bunun sadece ürün satmakla olmadığını, her yıl üretilen bir ürün olduğunu, satıp paraya çevrildiğini, geri ürün almak gerektiğini görmüşüz. Deneme yanılmayla bu sonuca varmışız. Yani bu iş yapılırken yapalım edelim yeter ki çayımızı verelim mantığıyla kurulmuş. Şirketten, sanayiden anlayan hiç kimse yok. Hiç birimizin mesleği bu değil. Mesela ben ilkokul öğretmeniyim. Yöredeki sorunlara çözüm bulmak için böyle bir işe kalkışılıyor. Çözüm devlet tarafından sağlanmadığı için çözümü kendi kendimize bulmuşuz. Önce ortaklar arasında bu iş yapılmış. Daha sonra denilmiş ki, bu sadece ortaklar arasında olmaz. Köylümüzü de bu işin içine katalım. Daha sonra da hep ilçelere açılmışız (Görüşme Amber Çay, 07.05.2019).

3.3.5. Kooperatif Üyesi Bir Çay Üreticisinin Perspektifi

Kooperatifler, özel sektör çay fabrikası ve devlet teşekkülü ile yapılan görüşmelerin sonucunda gübrelemeyle, yabancı işçi çalıştırılmasıyla ve daha başka konularla alakalı üreticinin de değerlendirmesi gereken konular oluşmuştur. Artvin'in Hopa ilçesinde, Hopa Çay Kooperatifi'ne üye olan bir üretici ile 11 Ekim 2018 tarihinde görüşme yapılmıştır. Üretici tarafından çay hasadı şu şekildedir:

Bölgemizde çayın hasadı üç dönemde yapılıyor. Mayıs'ta, Temmuz'da ve Eylül'de yapıyoruz. Devletin belirlemesine göre 20 gün 30 gün sürdüğü oluyor. Biz bu konuda fazla bir şey beklemiyoruz. Devlet verdiğimiz

çayları alsın yeterli bizim için. Bölgede çay toplama sıkıntısı var. İşgücü sıkıntısı var. Genellikle işgücünü Gürcüler sağlıyor. Onlar da kiloyla topluyorlar. Gündelikle topluyorlardı. Artık kiloyla topluyorlar. Ne kadar çok toplarsa o kadar çok para alıyor. Bu toplarken çok büyük bir sorun. Yabancı otlar, kökler çayın içinde oluyor. Bitkiye kendi içinde tahribat oluyor. Çayın kalitesi de düşüyor böylece. Normalde Mayıs ayında 5 kilo yaş çaydan 1 kilo kuru çay elde ediyoruz. Ama bunu yapamıyoruz. Kökünden sapından dolayı bunu gerçekleştiremedik (Görüşme Üretici, 11.08.2018).

Ekonomik sıkıntılar göçe, göç ise çay hasadının yabancılar tarafından yapılmasına sebebiyet vermiş durumda:

Daha önce bunu aile kendisi topluyordu. Artık ekonomik koşullardan dolayı fazla kimse ikamet etmiyor burada. Bir kısmı büyük şehre göç ediyor. Okula falan giden geri gelmiyor. Burada kalan kısım da Sarp sınır kapısından dolayı ticaretle uğraşiyor. Aslında çay atıl, ikinci duruma geçiyor. Çay normalde buranın geçim kaynağıdır. Hiç kimse bunu inkar edemez. Ticaretle kullanıyoruz. Çocuklarımızı çay parası ile okutuyoruz. Bir dönem çok sıkıntılı olduğu için kimse çayla uğraşmak istemedi. Ailede dört kişi varsa ikisi büyük şehre gitti. Gerisi burada kaldı (Görüşme Üretici, 11.08.2018).

Çay toplamanın zahmetli bir iş olduğunu ifade eden çay üreticisi rahatlıkla çay ticareti yapamadıklarını ifade etmekte:

Çay toplamak çok zahmetli bir iştir. Onu toplaması, alım yerine getirmesi, teslim edilmesi çok zor bir süreç. Bir de çayı vermekte sıkıntı yaşadığın zaman sorunların hepsi peş peşe geliyor. Çayı sağlıklı bir ticaret, önü açık bir şey olarak göremiyorsun. Ama normalde baktığın zaman ülke çay ülkesidir. Bizim Karadeniz bölgesinde üretilen çayla tüketim neredeyse başa baştır. Çok az bir miktar artar. Dışarıdan kaçak çay falan gelmediği zaman bizim ürettiğimiz bize ancak yetiyor. Böyle baktığın zaman çayın önü zaten açık. Ama burada devletin belirleyeceği politika çok önemli. Bildiğimiz kadarıyla ÇAYKUR önce varlık fonuna devredildi. Katar'a verildi mi, özelleşecek mi, özelleşmeyecek mi belli değil. Sonuçta öyle ya

da böyle özelleştirilecek. Ancak kademeli olarak özelleşecek (Görüşme Üretici, 11.08.2018).

Üretici ÇAYKUR'un belirlediği kota uygulamasından dolayı kimi üreticinin hasat yapmak istemediğini ifade etmekte:

Çayda devlet kota veriyor. Mesela 10 dönüm çayın varsa devlet sezona başlamadan önce dekara 500-550 kg çay verebilirsin şeklinde kotalar belirliyor. Çayda da verim yerine göre aşağı yukarı dönüme 500-600 kiloyu geçiyor. Daha fazla olan yerler de var. 50 kilo çay alacağım senden diyor. 50 kilo çay için de kimse bahçeye girmek istemiyor. Devlet bize diyor ki, ben sizin ürettiğiniz çayı alacağım. Ama çay da öyle bir şey ki, başladığın zaman 30 gün 35 gün içerisinde çayı bitirmen lazım. Devlet kota uyguladığı zaman o süreyi aşıyor. Devlet haftada 1 veya 2 gün kota veriyor. Haftada 50 kilodan 100 kilo çay verdiğim zaman verim düşüyor. Çayın kalitesi düşüyor. Devletten çok özellere çay verdiğimiz zaman devletin verdiği fiyatın arkasında durması gerekiyor. 2.32 den fiyat açıklıyorsun. Özellerin burada 1.50,1.60 dan çay alamaması lazım. Onu da denetlemesi lazım. Devlet özellere çay vermeyin diyor ama topladıktan sonra, devlet almadıktan sonra ne yapacaksın? Dökeceksin. En azından 1.50 liradan çayı verdin. 500-600 lira da işçiye veriyorsun. Bunun taşınması, yemesi, içmesi geriye de öyle pek bir şey kalmıyor (Görüşme Üretici, 11.08.2018).

Çayın üretim sürecindeki en sıkıntılı aşamalardan biri gübrelemedir. Gübrelemenin miktarının ve süresinin doğru ayarlanmamasından kaynaklı çeşitli sıkıntılar yaşanmakta:

Gübreleme zaten başlı başına bir sıkıntı. Gübrelemenin yılda 2-3 sefer yapılması gerekiyor. İnsanlar gübreyi tek seferde Mayıs'ta çay toplanmaya başlamadan 40-45 gün, iki ay öncesinde veriyor. Bu bölge yağış aldığı için bu yağmur sularıyla derelere gidiyor. Bir varsayım üzerine %60-70'nin derelere karıştığı söyleniyor. Onun için de aradaki farkı gübreyle kapatmaya çalışıyorlar. Ama bu sağlıklı bir yöntem değil. Bir an önce bunun akademik olarak, bilimsel olarak çalışmalarının yapılıp (zaten vardır) insanları yönlendirmek gerekiyor. Biraz da tembellik

diyeceğim. Bir an önce yapalım, bitirelim. Çay aslında normalde toplaması ve satılması dışında çok kolay bir bitkidir. Ekstra bir bakıma ihtiyacı yok. Sadece budama yapman gerekiyor (Görüşme Üretici, 11.08.2018).

Çayı gençleştirmek için budama işlemi uygulanmaktadır. Budama işlemi için devlet üreticiye belirli destekler sağlamakta:

Senede mevcut bulunan çayın dönümüne göre devlet budatıyor. Çayları gençleştirmek için böyle bir uygulamaya gidiyor. Bölgemize çay 1950'lerde 54'lerde geldi bildiğim kadarıyla. Çayın ortalama ömrü 60 senedir. Bölgemizdeki çayların hepsi yaşlandı. Verimi düştü. 1994 yılında ÇAYKUR budama projesi diye bir proje başlattı. Projeye birlikte 5 dönüme 1 dönümdü. Hala devam ediyor. Devlet budadığın çayın parasını veriyor. Ortalama verim tespiti yapıyor. Devlet oradan ücret ödüyor (Görüşme Üretici, 11.08.2018).

ÇAYKUR'un uygulamış olduğu kota ve özellerin düşük fiyatla çay alması yörede kooperatifleşme bilincini etkilemiş durumda:

Mevcut Hopa Tarımsal Kalkınma Kooperatifi diye bir kooperatif var. Yörede tek zaten. Bir de Özçay kooperatifi var. O galiba bildiğim kadarıyla Tarım Kredi ile birlikte çalışıyor. Bu bölgede Hopa Kemal Paşa'da dediğim kooperatif var. Ortalama 40 dönümdür kapasitesi. Bu daha önceki yönetimden kaynaklanan sebeplerden dolayı 2012'den itibaren 4 sene çay almadı. Geçen sene bir, bu sende ikinci kez çay almaya başladı. Yavaş yavaş faaliyete geçmeye çalışıyor. Bu özeller olduğu sürece, ÇAYKUR satıldığı sürece insanlar kooperatifin ne kadar önemli olduğunu az çok anlıyor. Fabrikanın kapasitesinin yetmeyeceğini düşünüyor insanlar. Ama bir beklenti içindeler. Bekliyorlar bu insanlar ne yapacak, yapabilecekler mi diye. Tekrardan insanların güvenini kazanmak gerekiyor. Bu Mayıs çayında devlet almadı. Almadı derken kotaya bağımlı olduğu için. Herkes de bir an evvel çaya girip, çayı bitirmek istediği için almadı. O zaman insanların bir kısmı da mecburen kooperatife çay vermek zorunda kaldı (Görüşme Üretici, 11.08.2018).

3.3.6. Farklı ay Üreticilerinin Ortaklaştığı Konular

Alan araştırmasında yapılan beş farklı görüşmede anlaşılmıştır ki, kooperatif yönetiminden özel sektöre, devlet teşekkülüne ve üreticiye kadar ortaklaşılın konular mevcuttur.

Görüşme yapılan iki kooperatifin de ekonomik ve sosyal faaliyetlerini kısıtlayan, rekabet gücünü azaltan konu kooperatiflerin borçluluk durumu olmuştur. Süreç içerisinde gerek yanlış yönetimden kaynaklı, gerek ülke genelinde yaşanan ekonomik krizlerin yansıması olarak kooperatiflerin borçluluk durumları halen devam etmektedir. Bu durum ticari ilişkilerini etkilemekte çayın paketlenmiş halini pazarlarken paraya çevirme endişesini arttırmaktadır. Özel şirket ile yapılan görüşmede de en zor aşamanın pazarladıktan sonra ödemelerin geri dönüşünün olduğu ifade edilmiştir.

Kooperatif yönetimleri şirketlere tanınan ayrıcalıkların kendilerine tanınmadığını, kooperatif olarak faaliyet göstermenin daha zor olduğunu ifade etmektedirler. Bu süreci en fazla zorlayan durumlardan biri ise kooperatiflerin Gümrük Bakanlığı, Tarım ve Ormancılık Bakanlığı, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı olmak üzere üç ayrı bakanlıklara bağlı olmalarıdır. Kooperatif yönetimleri 'Kooperatifçilik Bakanlığı' adı altında tek bir çatı altında işlemlerini yürütebilecekleri bir sistem istemektedirler. Ancak 22 Şubat 2019 tarihinde Ticaret Bakanlığı Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü ile yapılan görüşmede böyle bir uygulamanın yakın gelecekte planlar arasında olmadığı ifade edilmiştir:

Kooperatifçilik Bakanlığı gibi bir yapının oluşturulmasına yönelik herhangi bir çalışma bulunmamakla birlikte, kooperatifler günümüzde Ticaret Bakanlığı, Tarım ve Orman Bakanlığı ve Çevre ve Şehircilik Bakanlığı yetki alanlarında faaliyet göstermektedir. Bunların tek bakanlık çatısı altında birleştirilmeleri zaman zaman gündeme gelse de bu konuda atılmış ciddi bir adım bulunmamaktadır.

Gerek kooperatifler gerek ÇAYKUR ve gerekse özel işletmeler buldukları bölgeye istihdam sağlamaktadırlar. Bölgedeki üreticilerin çaylarını satın almak dışında istihdama katkı sağlamakta, bölgeye ekonomik ve sosyal bir alan yaratmaktadırlar.

Tüm bu işletmelerin ortaklaştığı bir diğer konu ise çay bitkisinde gübrelemenin aşırı yapılmasıdır. Hatta bu durumun yanlış uygulandığı fikrine görüşme yapılan üretici de katılmaktadır. Gerçekleştirilen beş görüşmede gübrelemenin aşırı miktarda ve tek seferde yapılmasında yöre halkı ‘tembel’ olarak nitelendirilmiş, iş yükünden kaçmak istedikleri ifade edilmiştir. Gübrelemenin yağmurla beraber dere ve denizlere karışması, çevre kirliliğine, insan sağlığına zarar vermesi bölgenin ortak sorunlarından bir diğeridir.

Bölge insanının iş yükünden kaçmak istemesi söylemleri çayın hasat kısmıyla da özdeşleştirilmektedir. Yöre halkından ziyade göçmen işçi ile hasat işlemi gerçekleşmekte özellikle Batum’dan gelen Gürcü işçiler çayı kilo usulü ile toplamaktadırlar. Bu durumda kısa sürede daha fazla çay elde etmek için çayı çok derinden, makasla toplayan yabancı işçiler çay bitkisinde yıllar sonra meydana gelebilecek hasarlar meydana getirmektedir. Yapılan tüm görüşmelerde çayın gelecek yıllarda bu kadar verimli olmayacağı ile alakalı endişeler belirtilmiştir.

Çayın tüm aşamalarının içerisinde en zor aşaması pazarlama olarak belirtilmiştir. Ülke genelinde talebi oldukça fazla olan çayın pazarlama konusunda sıkıntılı bir süreç olarak değerlendirilmesinin nedeni riskli olmasıdır. Üretici hasat ettikten sonra sattığı üretim noktasından (özel şirket, kooperatif, devlet) parasını ne zaman ve ne şekilde alacağını çoğu kez bilmemektedir. Geçmişte yaşanan paralarının ödenmemesi gibi kötü deneyimler üreticiyi hala tedirgin etmektedir. Çay fabrikaları ise aynı endişeyi paketlenmiş çayı sattıktan sonraki aşamada yaşamaktadır.

Çay üreticisinin bir kısmı ürününü ÇAYKUR’a, bir kısmı kooperatife, bir kısmı da özel sektöre satmaktadır. Özel firmalar kimi zaman üreticinin borçluluğundan faydalanarak ürünü ÇAYKUR’un belirlemiş olduğu fiyat üzerinden değil daha düşük fiyattan almaktadır. Burada devreye yörede bulunan (eğer var ise) kooperatif girmektedir. Kooperatifler ürünü ÇAYKUR’un belirlemiş olduğu fiyat üzerinden satın almaktadır. Bu durumda ÇAYKUR’a ürününü satamayan üretici için tek seçenek özel sektör değildir. Üçüncü sektör olarak nitelendirilen tarımsal üretici kooperatifleri üreticiyi koruyarak alternatif oluşturmaktadır. Kooperatifler hem kendi üyesini hem de üyesi olmayan üreticiyi korumaktadır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Keynesyen politikaların terk edilmesi ve neoliberal politikalara geçiş ile beraber tüm sektörlerde devlet desteği geri planda kalmıştır ve piyasalar uluslararası şirketlerin inisiyatifine terk edilmiştir. Söz konusu politikalar Türkiye’de 24 Ocak 1980 Kararları ve 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi ile birlikte uygulanma imkanı bulmuştur.

Neoliberal politikalara geçene kadar tarımda kendi kendisine yeterli olarak anılan ülkelerden biri olan Türkiye neoliberal politikalarla birlikte ihracata dayalı sermaye birikim rejimine geçerek sanayi üretimine ağırlık vermek istemiştir. Bu tercihin ardından tarım ile sanayinin birbirleriyle uyumlu ilerleyememeleri en çok küçük ölçekli tarım üreticilerini mağdur etmiştir. Tarımda makineleşme politikasındaki yanlışlık ve eksiklikler ile özelleştirmeler karşısında üreticinin korunamaması, üreticileri hem ekonomik, hem de sosyal açılardan olumsuz etkilemiştir. Tarımsal üretimi başta ekonomik (girdi fiyatlarındaki yükseliş v.b.) ve sosyal (işgücü arzındaki azalış v.b.) sebeplerle sürdüremeyen üreticiler kentlere göç etmeye başlamışlardır. Tarımsal faaliyet dışında tecrübesi olmayan çiftçiler, şehirlerde inşaat işçiliği yapmaya başlamışlar, hizmet sektöründe yer almışlar ve maden ocaklarında çalışmaya başlamışlardır. Bu süreçte çoğu işveren tarafından sağlıklı iş olanaklarının sağlanmamasıyla beraber iş kazalarında da ciddi artışlar meydana gelmiştir. Şehirleşmenin kontrolsüz şekilde ilerlemesinin hem ekonomik hem de sosyolojik sonuçları olmuştur. Göç ile beraber şehirlerdeki nüfus hızla artmış ve alt yapı yetersizliği sebebiyle şehirdeki yaşam kalitesi düşmüştür.

Konuya tarımın sürdürülebilirliği açısından bakıldığında, tarım sektöründeki devlet desteklerinin azalması, uluslararası şirketlerin tarımsal ürünler piyasasında belirleyici konuma gelmeleri, özellikle küçük ölçekli üreticileri baş edemeyecekleri rekabetçi koşullar karşısında giderek daha savunmasız bırakmıştır. Bu çalışmanın odaklandığı çay örnek alındığında, işlenmiş çay üretiminin devlet teşekkülü ÇAYKUR, özel sektör çay firmaları ve üretici kooperatifleri tarafından yapıldığı görülmektedir. ÇAYKUR, sektörde taban fiyat uygulamasının belirleyicisi olmakla birlikte, üreticinin korunması için belirlenen taban fiyata uyulup uyulmadığının denetlenmesi konusunda yetersiz bir performans çizmektedir. ÇAYKUR ve çay kooperatifleri yaş çayı üreticiden taban fiyat ile satın alırken özel çay firmalarının bir kısmı ham çayın kısa sürede

işlenmesi zorunluluğundan ve kota uygulamasından da yararlanarak fiyat kırma politikası izlemektedirler. Çay üreticilerinin en fazla mağdur oldukları konunun da bu olduğu söylenebilir. Kota ve kontenjan uygulaması ile üreticiden ham çay tedarik eden ÇAYKUR, mahsulünü alamadığı üreticiyi bir bakıma özel sektör ile karşı karşıya bırakmaktadır. Ham çayını kısa sürede satmak zorunda olan üreticinin ise özel sektör ile pazarlık gücü kalmamaktadır. Ancak yörede üretim kooperatifi var ise, üretici kooperatif üyesi olmasa dahi kooperatifin fabrikasından faydalanabilmektedir. Kooperatifler, çayı taban fiyat üzerinden almakta ve özel firmaların fiyat kırma politikasını bir ölçüde boşa çıkarabilmektedirler.

Bölgede çay ile alakalı sorun yaşanan konulardan biri olan toplama işlemi genellikle Gürcü işçiler tarafından yapılmaktadır. Yapılan alan araştırmasında elde edilen sınırlı bulgulardan hareketle, bölgenin göç vermesi ve buna bağlı olarak çay hasadında aile işçiliğinin giderek azalması Gürcü işçilere olan talebin artmasına neden olmaktadır. Mevcut yöre halkının çoğunluğu ise çay toplamak istememektedir. Yöre insanının çay toplama sürecine katılmak istememesinin temel nedenleri, güvencesiz çalışma ortamı ve düşük gündelik ücretler olarak görülmektedir. Ancak görüşme gerçekleştirilen üreticiler, kooperatif yöneticileri ve ÇAYKUR yöneticisi Gürcü işçilerin süreçteki yerini “yöre halkının tembelliğine” bağlamakta ve verili olguyu oldukça basite indirgemektedirler.

Yine, Valilik izni ile çalışan Gürcü işçilerin günlük yevmiye yerine kilo usulü çalıştırılmaları işçinin daha hızlı ve çayın içerisindeki yabancı maddeleri ayırt etmeden hasat etmelerine neden olmaktadır. Bu durum çay bitkisinde tahribata neden olmakta ve etkisinin yıllar sonra fark edileceğine vurgu yapılmaktadır. Öte yandan bu araştırmanın odaklandığı konu, doğrudan doğruya Gürcü işçilerin çalışma koşulları olmadığından ötürü Gürcü işçilerle görüşme gerçekleştirilmemiştir ve elimizde Gürcü işçilerin perspektifine dair herhangi bir bulgu mevcut değildir. Dolayısıyla bu konunun daha sonra yapılacak araştırmalarla incelenmesi gerekmektedir.

ÇAYKUR'un VARLIK FONU'na devri ile beraber özelleşme ihtimalinin artması, çay üreticisinin geleceğe ilişkin kaygılarını artırmaktadır. Kota ve kontenjan uygulamasının denetimsiz ve eksik uygulanması ile mağdur edilen çay üreticileri, ÇAYKUR özelleştiğinde ortadan kalkacak olan ya da denetiminin kime geçeceği belli olmayan kota ve kontenjan uygulamasıyla şirketler karşısında

tamamen korumasız kalacakları yönünde kaygılıdır. ÇAYKUR'un özelleştirilme endişesi devam ederken Hükümet tarafından tüm tarımsal faaliyetlerin tek çatı altından yürütüleceği Semerat Holding adı altında yeni bir yapılanmaya gidileceği açıklanmıştır. Tarımda Milli Birlik Projesi'ne göre Tarım ve Orman Bakanlığı'nın taşra teşkilatı lağvedilerek Milli Birlik Kooperatifi ismi ile Tarım Kredi Kooperatiflerine bağlanacağı ve kurulacak olan holdingin %50 hissesinin özel sektörün, %35'inin Milli Birlik Kooperatifinin, %15'inin ise TMO, ÇAYKUR, Türk Şeker gibi KİT'lerin olacağı duyurulmuştur. Önceliğinin en azından resmi söylemde tarımda kooperatifçilik mi şirketleşme mi olduğu şimdilik belirsiz olan projenin, ülkedeki tarım sorununu ve alternatif model arayışını kabul ettiği görülmektedir. Öte yandan söz konusu Proje'de Türkiye tarımının ulusal ve uluslararası tarım şirketlerinin denetimine bırakılacağı yönünde eleştiriler de mevcuttur.

Siyah çay, ülkemizde talebi yüksek bir üründür ve yalnızca Doğu Karadeniz Bölgesi'nde üretilen çay neredeyse tüm ülkeye yetecek miktardadır. Bu sebeple ürünün pazarlanmasında pek sıkıntı yaşanmayacağı düşünülse de, bu aşama en sıkıntılı aşamalardan birisidir. Üreticiler yaş çayı sattıklarında, işletmeler ise paketlenmiş çayları sattıklarında ödeme alamamaktan endişelenmektedirler. Çay tarımında, geçmişte yaşanan olumsuz örneklerden kaynaklı güven problemi yaşanmakta ve bu durum üretimden pazarlamaya kadar tüm aşamalarda kendini hissettirmektedir. Kooperatif yönetimlerinde üreticiler, üretimden tüketime bütün aşamalarda yer aldıkları için daha şeffaf ve güven verici bir süreç söz konusudur.

Günümüz Türkiye'sinde Hopa Çay Kooperatifi (üreticiden tüketiciye) ve Özçay Kooperatifi (inovatif ürün üretimi) örneklerinde gördüğümüz yeni nesil kooperatifçilik, farklı perspektiflerden de olsa hem üreticiyi, hem de tüketiciyi korumayı amaçlamaktadır. Öte yandan üreticiler için bir güvence sunabilme potansiyeli barındıran yeni kooperatifçiliğin desteklenmeye ihtiyacı vardır. Görüşme yapılan Özçay Kooperatifi'nin çayının %70'ini Tarım Kredi Kooperatifi'ne satıyor olması pazarlama yükünü hafifletmekte ve tahsilat konusunda kaygılarını azaltmaktadır. Gıda güvenliğine dair söylemlerin ve yönelimlerin arttığı bugünlerde Özçay Kooperatifi'nin organik çay üretimi yapıyor olması dikkat çeken konulardan biridir. Kooperatif organik çay üretimi ile

beraber çay ihracatı yapma fırsatı yakalamıştır. Yörede kooperatifin varlığı, çay üreticisi için başlı başına bir güvencedir. Ancak kooperatif yönetiminin sosyal sorumluluk konusuna ve bölge istihdamına daha fazla katkıda bulunmak amacıyla gerçekleştirmek istediği projeler olmasına rağmen, kooperatifin 2011 yılında yaşadığı ekonomik bunalımın etkilerinin günümüzde devam etmesi nedeniyle bu konudaki atılımlarını ertelemek zorunda kalmışlardır.

Görüşme yapılan Hopa Çay Kooperatifi'nin de ekonomik sıkıntıları mevcuttur. Halihazırda 2019 itibariyle eski yönetimden devralınan borçlar ödenmesine öncelik verilmektedir. Özçay Kooperatifi'nde olduğu gibi Hopa Çay Kooperatifi'nde de sosyal sorumluluk konusunda ekonomik kısıtlılıklar kendini hissettirmekte, uygulanmak istenen sosyal sorumluluk projeleri ertelenmektedir. Hopa Çay Kooperatifi'nin içerisinde bulunduğu borçluluğa rağmen 2017 yılındaki yaş çay alımı 2018 yılında yaklaşık 120 ton artmıştır. İçerisinde buldukları ekonomik sıkıntılar, yasal kısıtlılıklar ve prosedürlere rağmen görüşme yapılan her iki çay üretim kooperatifi başarı örneği olarak gösterilebilmektedir. Özçay Kooperatifi'nin uluslararası pazarda yer alması, organik tarımda faaliyet göstermesi, Hopa Çay Kooperatifi'nin yaş çay alım ve işleme potansiyelini artırması bu başarıları örnek olarak gösterilebilir. Ancak bu başarıların artması ve alternatif model olarak daha başarılı ilerlenebilmesi adına atılması gereken adımlar vardır.

Ülkemizde kooperatiflerin üç tane bakanlığa bağlı olması, prosedürlerinin şirketlere nazaran daha karmaşık ilerlemesi kooperatifçiliğin önünde engel olarak durmaktadır. Tüm bu engellere pazarlama gibi riskli bir süreç dahil olduğunda sorumluluk daha çok artmaktadır. Görüşme yapılan Amber Çay şirket olarak kurulmuş ve o şekilde faaliyete devam etmektedir. Fabrika yöneticileri kooperatif mantığı ile faaliyete başladıklarını ancak resmi olarak kooperatif olarak faaliyet göstermenin zorluklarından ötürü şirket olarak üretim sürecine devam ettiklerini belirtmişlerdir.

Çalışmamızda elde edilen bulgulardan hareketle, atılması gereken önemli adımlardan biri kooperatiflerin tek bir 'Kooperatifçilik Bakanlığı' adı altında toplanmasıdır. Kooperatiflerin üç ayrı bakanlığa bağlı olması kooperatif yönetimlerinin işlemlerini yavaşlatabilmekte ve hızla hareket edilmesi gereken piyasa koşullarında hareketlerini kısıtlamaktadır. Tarımsal üretici

kooperatiflerinin, tüketim kooperatifleri ve yerel yönetimlerle işbirliklerini çoğaltıcı faaliyetler artırılmalıdır. Kooperatifçilik yasalar ile desteklenmelidir. Üretim kooperatiflerinin tüketim kooperatifleri ile işbirlikleri desteklenmeli ve artmalıdır. Hopa Çay Kooperatifi'nin ve Özçay Kooperatifi'nin ürünlerinin Kadıköy Tüketim Kooperatifi tarafından satışının yapılması örneğinde olduğu gibi, üretim ve tüketim kooperatifleri arasında işbirliğini arttıracak girişimlerin desteklenmesi gerekmektedir.

Yaşadıkları handikaplara, şirketlere kıyasla bürokratik engelleri daha fazla deneyimlemelerine, kooperatifçiliğin neoliberal politikalarla birlikte gözden düşürülmüş bir üretim alternatifi olmasına rağmen günümüzde sosyal ve çevresel boyutları da bünyesinde barındıran ve işçi sınıfıyla (gerek ürün hasadında gerekse ürünün fabrikada işlenmesi sürecinde) kazan-kazan ilişkisi geliştirmeye odaklı bir tarımsal kalkınma kooperatifçiliği modelinin, verili tarımsal krize karşı en önemli ekonomik ve sosyal alternatifi oluşturacağını ileri sürebiliriz. Salt üreticilere odaklanan ve işçileri maliyet unsuru olarak gören geleneksel kooperatifçilik anlayışı ise, hem şirketlere yakınsadığı hem de neoliberalizmin tahribatını üreticilerle birlikte deneyimleyen işçi sınıfını dışladığı için Türkiye tarım sektörünün verili sorunlarını çözme noktasında gerçek bir alternatif oluşturmaktan uzaktır. Dolayısıyla kooperatifçiliği şirketleşme karşısında savunurken, hangi kooperatifçilik sorusunu sormak ve verili örneklerin güçlü-zayıf yönleri üzerine yeni araştırmalar yaparak bu konuda özellikle uygulamaya dönük ve “en iyi uygulamaları” da içeren bilgi birikimini de arttırmak gerekmektedir.

Tarımsal ürünlerin geleceğinin gün geçtikçe belirsizleştiği, tarımsal üretim ve istihdamın azaldığı, yansımalarının hem üreticinin hem tüketicinin kaybetmesi olduğu günümüz ortamında alternatif model tarımsal üretici kooperatifleridir. Görüşme yapılan her iki çay kooperatifi içerisinde buldukları borçluluklara rağmen başarıyla faaliyetlerine devam etmektedir. Üreticinin ve tüketicinin dayanışma içerisinde olması üçüncü sektör olarak görülen kooperatifçiliğin yıldızının daha hızlı parlamasına yardımcı olacaktır. Böylece hem üretici hem tüketicisi kazanacaktır.

KAYNAKÇA

- Acar, E. (2017). Neoliberalizm ve Sosyal Refah Devleti Ekseninde Üçüncü Yol Yaklaşımı. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18 (1), 248-264.
- Amin, S. (2009). Dünya Yoksulluğu, Yoksullaşma ve Sermaye Birikimi. A. Çolak (Ed.), *Mülkiye içinde*, (s.89-98). Ankara: Pelin Ofset Tipo Matbaacılık.
- Arı, A. (2005). Türkiye’de Tarımın Ekonomideki Yeri ve Güncel Sorunları. *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 9, 61-81.
- Arman, Ş., & Baykurt, A. (1972). Köy Kalkınmasında Kooperatif. T.C. Köy İşleri Bakanlığı Köy Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü, Yayın No: 60.
- Aydın, Z. (2001). Yapısal Uyum Politikaları ve Kırsal Alanda Beka Stratejilerinin Özelleştirilmesi: Söke’nin Tuzburgazı ve Sivrihisar’ın Kınık Köyleri Örneği. *Toplum ve Bilim*, 88, 11-31.
- Aydın, Z. (2016). Çağdaş Tarım Sorunu ve Yeni Köylülük. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 43, 43-63.
- Ayhan, E. (2016). Türkiye Düşünce Hayatında 1983-1993 Dönemi: Turgut Özal ve Liberalizm. Ş. A. Duman (Ed.), *Turgut Özal içinde*, (s. 86-96). Ankara: Pelin Ofset Tipo Matbaacılık.
- Aysu, A. (2009). Piyasa ve Küçük Köylülük. A. Çolak (Ed.), *Mülkiye içinde*, (s. 237-254). Ankara: Pelin Ofset Tipo Matbaacılık.
- Bahçeci, H. I. (2017). Neoliberalizmin Kentsel Mekandaki Tezahürü Olarak Kentsel Dönüşüm. *Journal of International Management, Educational and Economics Perspectives*, 5(1), 36-47.
- Çavuş, M. F. Kar Amacı Gütmeyen Örgütlerde Stratejik Yönetim. *Üçüncü Sektör Kooperatifçilik Dergisi*, 41(2), 12-25.
- Çaykur, (2017). *Çay Sektörü Raporu*.
- Çaykur, (2018). *Çay Sektörü Raporu*.
- Çıkmın, A. (2017). *Bir Başkadır Kooperatifçilik*. İzmir: Hürriyet Matbaası.
- Daldal, Ş. (2009). Kapitalizmin Bütünsel Bir Analizi: John Maynard Keynes. *Toplum ve Demokrasi Dergisi*, 3 (6-7), 41-66.
- Dezcan, N. (2010). *Türkiye’nin AB Ortak Tarım Politikasına Uyumunun İstihdam Üzerine Etkileri* (Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- Doğançay, M. (2016). Neoliberal Kuram Bağlamında Turgut Özal ve 24 Ocak Kararları. (*Proceedings International Turgut Ozal Symposium*) (s. 150-158). Turgut Özal Üniversitesi, Ankara.
- Ecevit, M. C., Karkıner, N., & Büke, A. (2009). Köy Sosyolojisinin Daraltılmış Kapsamından, Tarım-Gıda-Köylülük İlişkilerine Yönelik Bazı Değerlendirmeler. A. Çolak (Ed.), *Mülkiye içinde*, (s. 41-62). Ankara: Pelin Ofset Tipo Matbaacılık.
- Erarslan, M. Z. (2002). *Çay Kooperatiflerinin Yeni Etkinlik Sorunlarının Değerlendirilmesi* (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

- Ergün, B., & Şahin, E. Ç. (2018). "Rethinking Cooperative Modal in Turkey's Tea Production: An Analysis of Potentials and Threads", *Quo Vadis Social Sciences Proceedings Book*, Ankara, s. 85-96.
- Erol, H., & Bostan, A. (2001). Küreselleşme ve Türkiye İşgücü Piyasalarında Dönüşüm. *Küreselleşme, Yoksulluk ve Sosyal Sermaye*.
- Ertem, B. (2009). Türkiye ABD İlişkilerinde Truman Doktrini ve Marshall Planı. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21, 377-397.
- Engert, K., Balta, E., & Doğan, A. İ. (2011). Ekolojik Krize Yanıtlar. *Praksis Dergisi*, 25, 5-10.
- Fındıkoğlu, Z. F. (1966). Türkiye'deki Tarım Kooperatifçiliği ve Sorunları. *Türk Kooperatifçilik Kurumu*.
- Genç, F., (2016). Neoliberal Dönüşümün Çay Evresi. Yıldırım, D., & Haspolat, E. (Ed.), *Değişen Karadeniz'i Anlamak* içinde, (s. 257-280). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Gökten, S. Y., & Gökten, K. (2017). Neoliberal Gıda Rejimi ve Çin'de Gıda Güvencesi: Ekonomi Politik Bir Perspektif. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(2), 11-28.
- Günaydın, G. (2005). Neoliberal İman Yıllarının Tarım Sektöründe Yarattığı Tahribat. *Teori Dergisi*.
- Günaydın, G. (2009). Türkiye Tarım Politikalarında "Yapısal Uyum": 2000'li Yıllar. A. Çolak (Ed.), *Mülkiye* içinde, (s. 175-222). Ankara: Pelin Ofset Tipo Matbaacılık.
- Güreşçi, E. (2014). *Kırsal Göç, Tarım ve Toplum Üzerine Köşede Kalan Yazılar*. İstanbul: Semerci Yayınları.
- Güven, S. (1997). *Ekonomik Demokrasi ve Servetin Geniş Kitlelere Yayılmasında Kooperatifçilik Politikası*. Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları.
- Hann, B. I., & Hann, C. (2003). İki Buçuk Yaprak Çay. P. Öztamur (Çev.). İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Harari, Y. N. (2003). Hayvanlardan Tanrılara: Sapiens İnsanın Türünün Kısa Bir Tarih. E. Genç (Çev.). İstanbul: Berdan Matbaacılık.
- Harnacker, M. (2010). 21. Yüzyıl Sosyalizmi ve Latin Amerika. B. Baysal (Çev.). İstanbul: Kalkedon Yayıncılık.
- Haydaroğlu, C., & Tatlisu, S. (2016). *Turgut Özal Dönemi Yeni Sağ Devlet ve Ekonomik Liberalizm: Devlet ve Piyasa İlişkisinin Ekonomisi*. (Proceedings International Turgut Ozal Symposium) (s. 63-75). Turgut Özal Üniversitesi, Ankara.
- Heinberg, R., & Bomford, M. (2016). Tarım ve Gıdanın Dönüşümü. H. Doğrul (Çev.). İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi.
- İleri, S. N. (1941). *Kooperatifler*. İstanbul: Arkadaş Matbaası.
- Kacar, B. (2010). *Çay*. Ankara: Nobel Yayın.

- Kanbir, Ö. (2009). Endüstriyel Tarımın Krizi ve Küba Tarımı. *Praksis Dergisi*, 25, 49-68.
- Karalar, R. (2000). *Kooperatifçilik Teknikleri*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Kaymakçı, M. (2010). *Küresel Kapitalizme Karşı Tarım Yazıları*. Konya: Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları.
- Kocabaş, Ö. Y. (2010). *Türkiye’de Tarımsal Kooperatifçilik Düşüncesinin Gelişim.*, İstanbul: Libra Yayıncılık.
- Köymen, O. (2009). Kapitalizm ve Köylülük: Ağalar-Üretenler-Patronlar. A. Çolak (Ed.), *Mülkiye* içinde, (s. 25-40). Ankara: Pelin Ofset Tipo Matbaacılık.
- Montgomery, D. R. (2010). Toprak Uygarlıkların Erozyonu. E. Anıl (Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Müftüoğlu, B. G. (2009). 1980 Sonrasında Çay Sektöründe Değişim Rüzgarı: Yücehisar Köyünde Çay Üreticiliğinde Neler Değişiyor? S. Kurt (Ed.), *Almanak 2009 Analizleri* içinde, (s. 137-163). İstanbul: Ezgi Matbaası.
- Mütevellioglu, N., & Işık, S. (2009). Türk Emek Piyasasında Neoliberal Dönüşüm. Mütevellioglu, N., Sönmez, S. (Ed.), *Küreselleşme, Kriz ve Türkiye’de Neoliberal Dönüşüm* içinde, (s. 159-204). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Oral, N. (2009). Türkiye’de Tarım ve Gıda Sektöründe Yabancılaşma ve Tekelleşme. A. Çolak (Ed.), *Mülkiye* içinde, (s. 325-344). Ankara: Pelin Ofset Tipo Matbaacılık.
- Oyan, O. (2009). IMF ve Dünya Bankası’nın Tarım Reformu Uygulama Projesi’nin Blançosu. A. Çolak (Ed.), *Mülkiye* içinde, (s. 237-254). Ankara: Pelin Ofset Tipo Matbaacılık.
- Özçep, M., & Aksu C. (2016). Kimlikler, Çıkarlar, Siyasetler: Karadeniz Siyasetine Hopa’dan Bakmak, Yıldırım, D., & Haspolat, E. (Ed.), *Değişen Karadeniz’i Anlamak* içinde, Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Özer, D. (2007). *Türkiye’nin Kooperatifçilik Problemlerine Çözüm Katılımcı Örgütlenme*. (Gazi üniversitesi Koop-Mer Ulusal Kooperatifçilik Sempozyumu) Ankara.
- Özer, P. S. Tanyel, G., Kabaoglu, & A., Müftüoğlu, N., M., (2012). *Doğu Karadeniz Bölgesinde Çay Tarımı Yapılan Topraklarda Bazı Bitki Besin Maddelerinde Zaman Bağlı Olarak Meydana Gelen Değişmeler*. İstanbul: Kriter Yayınevi.
- Özkaya, T. (2009). Türkiye Tohumculuğu ve Tarım İşletmelerinin Tasfiyesi. A. Çolak (Ed.), *Mülkiye* içinde, (s. 255-274). Ankara: Pelin Ofset Tipo Matbaacılık.
- Öztürk, Ö., & Kart E. (2017). Tarımda Neoliberal Mülksüzleştirme: Tohum Patentleri. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 20(1), 143-175.
- Öztürk, M. (2010). 1980 Sonrası Yıllarda Türkiye Tarımında Değişme Eğilimleri: Köysüzleşen Kırlar, Banliyöleşen Köyler, Zayıfların Sığınağı Köyler.

- Pabuçcuoğlu, H. A. (2015). Türkiye Çay Sanayii ve Az Gelişmişlik. Ülkemizin Az Gelişmiş Ülke Olmaktan Kurtulmasının Çareleri.
- Pamuk, Ş. (2009). Türkiye’de Tarım ve İktisadi Gelişme: 1880-2000. A. Çolak (Ed.), *Mülkiye içinde*, (s. 63-76). Ankara: Pelin Ofset Tipo Matbaacılık.
- Sarı, B. (2016). *Türkiye Ekonomisinde Neoliberal Düşüncenin Doğuşu ve Değiştirdiği Devlet-Toplum İlişkileri Ekseninde Değerlendirilmesi*. (Proceedings International Turgut Ozal Symposium) (s. 28-39). Turgut Özal Üniversitesi, Ankara.
- Sönmez, A. (2001). Doğu Karadeniz Bölgesi Fındık Üretim Kuşağında Toprak Ağalığı, Köylülük ve Kırsal Dönüşüm. *Toplum ve Bilim Dergisi*, 88, 105-121.
- Sönmez, İ. N., & Kızılaslan N., (2011). Kırsal Alanda Kadın Girişimciliğinin Desteklenmesinde Kooperatifçiliğin Rolü (Amasya-Çorum İlleri Örneği). *Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü*, Tepge Yayın No: 212.
- Stedile, J. P. (2009). Çokuluslu Şirketlerin Tarıma Karşı Saldırısı. A. Çolak (Ed.), *Mülkiye içinde*, (s. 99-106). Ankara: Pelin Ofset Tipo Matbaacılık.
- Sürmeli, İ. (2017). Türkiye’de İç Göçün Değişim ve Dönüşümü: Kentten Kıra Yöneliş. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Özel Sayı, 275-286.
- Şahin, Ç. E. (2016). 2000’lerin Türkiye’inde Emeğe ve Emekçiye Saygı: Çalışma Yaşamı Üzerine Düşünceler, Serdar Ç. (Ed.), *Saygı içinde*, (s. 205-232). Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Şahin, Ç. E. (2018). Türkiye Tarımında Kooperatifçilik Alternatifini Yeniden Düşünmek. *Politik Ekonomik Kuram Sosyal Bilimler Dergisi*, (s.59-77).
- Şenses, F. (2003). Neoliberal Ekonomi Politikaları, İşgücü Piyasaları ve İstihdam. *2000-2003 Petrol-İş Yıllığı içinde*, İstanbul: Petrol – İş.
- Tokatlıoğlu, M., Selen, U., & Leba, R. (2018). Küreselleşme Süresinde Tarımın Stratejik Önemi ve Tarımsal Arz Güvenliğinin Sağlanmasında Devletin Rolü. *Journal Of Life Economics*, 4, 51-176.
- Tarım ve Ormancılık Bakanlığı, (2017). *Çay İşletmeleri Verileri*.
- Türk Kooperatifçilik Kurumu,(1923). *Kooperatif Şirketler*. Ankara: Türk Kooperatifçilik Kurumu Yayınları.
- T.C. Gümrük ve Ticaret Bakanlığı, (2013). *Gelişmiş Ülkelerde Kooperatifçilik Uygulamaları*. Ankara.
- Ulusal Çay konseyi, (2018). *Faaliyet Dergisi*.
- Uyanık, Y. (2008). Neoliberal Küreselleşme Sürecinde İşgücü Piyasaları. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(7), 209-224.
- Ulukan, U. (2013). Devlet, Tarım ve Sermaye Tarımda Kapitalist Dönüşüm Yeniden Tartışmak. *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*, 11(43), 56-78.
- Üste, B. R. (2014). Neoliberal Politikaların Çevre Konusuna Etkileri Açısından Bir Değerlendirme. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1, 155-176.

Warbasse, J. P. (1947). Kooperatif Demokrasisi. A. Koyuncu (Çev.). İzmir: İncir ve Üzüm Tarım Satış Kooperatifleri Birliği Yayınları.

Yıldız, E. (2014). Neoliberal Politikaların Türkiye'deki Yansıması: Yoksulluk. *Social Sciences Research Journal*, 3(1), 12-27.

İnternet Kaynakları:

https://www.turkcebilgi.com/ziraat_bankas%C4%B1 [Erişim Tarihi 18 Mayıs 2019].

<https://m.bianet.org/bianet/tarim/164529-neoliberalizm-tarimsal-yapiyi-tahrip-etti> [Erişim Tarihi 10 Aralık 2018].

http://www.zmo.org.tr/genel/bizden_detay.php?kod=514&tipi=24&sube=0/ [Erişim Tarihi 22 Kasım 2018].

<http://marksistteori.org/53-teoride-dogrultu/sayi-7-mayis-haziran-2002/121-neoliberalizm-ve-tarim-politikalari.html> [Erişim Tarihi 10 Ekim 2018].

<https://www.tarimorman.gov.tr/sgb/Belgeler/SagMenuVeriler/CAYKUR.pdf> [Erişim Tarihi 12 Aralık 2018].

<http://www.caysiad.org.tr/index.php?sayfa=203.90&d=tr> [Erişim Tarihi 15 Eylül 2018].

<http://www.metu.edu.tr/system/files/kalkinma.pdf> [Erişim Tarihi 18 Mart 2019].

<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2004/07/20040706.htm#2> [Erişim Tarihi 18 Mart 2019].

<http://www.hopacay.com/sayfa/hakkimizda> [Erişim Tarihi 09 Eylül 2018].

<https://www.istekobi.com.tr/kobi-bilgi-merkezi/haberler/i-zmir-buyuksehir-cayi-karadenizli-ureticiden-aliyor-h48323.aspx> [Erişim Tarihi 12 Aralık 2018].

<https://ozcay.com.tr> [Erişim Tarihi 10 Mayıs 2018].

<https://www.sabah.com.tr/galeri/ekonomi/dunyada-ilk-kez-turkiyede-uretilen-25-yaprakli-organik-yesil-cay-bu-yil-60-bin-adet-uretildi> [Erişim Tarihi 08 Mayıs 2018].

<https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/cayinizi-belirlenen-fiyatin-altinda-satmayin-uyarisi/1137007> [Erişim Tarihi 28 Temmuz 2018].

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı-Soyadı	Betül ERGÜN
Doğum Yeri-Tarihi	Ordu-01.01.1988
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri
Yüksek Lisans	Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri
Bildiği Yabancı Diller (varsa)	
Bilimsel Faaliyetleri (varsa)	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	Panaroma Organizasyon Turizm İşletmesi
İletişim	
E-Posta Adresi	betulerg@hotmail.com
Tarih	14.05.2019